

Bokrecensioner
Book Reviews

The primacy of method in historical research

Jonas Ahlskog: *The primacy of method in historical research. Philosophy of history and the perspective of meaning*. London: Routledge, 2021. viii+210 s. ISBN 9781003123811, e-bok.

Hayden Whites *Metahistory* (1973) blev startskottet för den (post)strukturalistiskt influerade historiefilosofi som kallas ”narrativismen” och som menar att historiker, liksom romanförfattare, använder sig av stilfigurer och retoriska strategier för att konstruera sina berättelser. Narrativismen har präglat den historiefilosofiska diskussionen, vars viktigaste fråga i dag rör hur vi ska ta till oss dess centrala insikter utan att landa i den kunskapsrelativism och estetisering av det förflutna som dess kritiker fruktar, men samtidigt undvika en empirisk-realistisk historiesyn som strävar efter att skapa objektiva representationer av det förflutna. Finländske Jouni-Matti Kuukkanens *Post-narrativist philosophy of history* (2015) har utgjort en viktig inlägg i debatten genom att lyfta pragmatismens epistemologi och synen på historiografi som en argumentativ praktik som en möjlig väg framåt. I nyutkomna *The primacy of method in historical research* tar sig även Kuukkanens landsman Jonas Ahlskog från Åbo Akademi an frågan om hur en ”post-narrativistisk” historiefilosofi bör utformas.

Ahlskogs centrala fråga gäller hur historiografi relaterar till det förflutna. Denna relation, menar han, är avhängig den historiska metoden, vilket inte avser en uppsättning tekniker utan möjligheten att förstå historiska aktörer utifrån deras meningshorisont. Det förgivettagande som ligger till grund för den historiska metoden har kärnfullt formulerats av R. G. Collingwood, som i *The idea of history* (1993) skriver att historia är ”re-enactment of past thought in the historian’s mind” (215). Det är också Collingwood, åtföljd av Michael Oakeshott och Peter Winch, Ahlskog använder sig av för att visa på den historiska metodens primat. Liksom Collingwood förkastar Ahlskog uppdelningen mellan, å ena sidan, spekulativa och metafysiska frågor gällande det förflutnas natur och, å andra sidan, epistemologiska och historiografiska frågor. Detta innebär att Ahlskog riktar kritik mot den empiriska historiefilosofin som vill upprätthålla just denna distinktion, något Ahlskog menar att även Hayden Whites historiefilosofi värjer sig mot. I bokens andra kapitel är det just Whites narrativism som är i fokus och Ahlskog argumenterar

att dess centrala insikt är att historisk kunskap alltid är medierad och beroende av kulturspecifik förståelse gällande människans och det förflutna natur. White kallade detta för "prefiguration" och enligt Ahlskog kan det betraktas som en utveckling av den collingwoodska historiefilosofin. I fortsättningen på citatet ovan skriver nämligen Collingwood att historikernas "re-enactment" alltid sker "in the context of his own knowledge". Att synliggöra historieskrivarens egen situering och de förgivettaganden i form av begrepp och teorier hen brukar är därför nödvändigt för att inte fastna i den naiva empirisk-realistiska synen på historia och för att mer reflektivt kunna förhålla sig till de etiska, politiska och existentiella kopplingarna mellan nuet och det förflutna.

Ahlskog menar dock att narrativismen inte förmår att behandla den för historiografin viktiga frågan om relationen mellan det förflutna och nuet på ett tillfredsställande sätt, utan tenderar att landa i uppfattningen att historikernas konstruktioner inte relaterar till det förflutna över huvud. Vår relation till det förflutna sägs enbart bestå av den mening vi genom "retrospektiva beskrivningar" skapar utifrån evidens tillgänglig i nuet. Även om Ahlskog ger narrativismen rätt i att vi aldrig kan förstå det förflutna i sig insisterar han på att vi står i ett mer direkt förhållande till det förflutna genom de historiska aktörernas perspektiv. Detta betyder inte att vi någonsin kommer åt det förflutna som det egentligen var, men frågan är inte om historieskrivningen stämmer överens med hur det förflutna ter ut ett allseende och allvetande perspektiv, utan med de historiska aktörernas perspektiv. Om den naive realisten tenderar uttrycka sig som att historiografi är identiskt med det förflutna, medan narrativisten förnekar att någon relation alls föreligger, förespråkar alltså Ahlskog en mellanposition.

Insikten om den historiska metodens primat och möjligheten att förstå historiska aktörer utifrån deras perspektiv samt synen på nu och då som oskiljaktigt ligger till grund för kritiska reflektioner över Whites och Oakeshotts distinktion mellan det historiska förflutna och det praktiska förflutna, över Eelco Runias och Frank Ankersmits "presence-teori", samt mot Joan Scotts psykoanalytiska förhållningssätt till historiografi. Genomgående argumenterar Ahlskog för att dessa inte förstått den historiska metodens primat och att möjligheten att förstå historiska aktörer måste ligga till grund även för deras förhållningssätt till det förflutna. Därtill för Ahlskog återkommande diskussioner om historiografins existentiella och etiska relevans. Trots att flera kapitel tidigare publicerats i artikelform ger boken ett sammanhållet intryck. Den ger en bra inblick i och ett värdefullt bidrag till samtida historiefilosofiska debatter. Jag vill också ge Ahlskog en eloge för att han presenterar en Collingwood värdig det tjugoförsta århundradet.

Min kritik riktar sig främst mot den collingwoodska synen på historia som självkänedom som jag finner oklar, om inte trivial. För på vilket sätt kan

egentligen Collingwoods historieskrivning om Britannia och Hadrianus mur sägas inte bara ha ökat vår historiska kunskap utan lett till självkänedom i nuet? Jag hade också gärna sett en diskussion kring hur den historiska metodens primat, som verkar förutsätta en aktörsinriktad historieskrivning, förhåller sig till mer externalistiska och strukturalistiska tolkningsmodeller. Dessutom är jag förvånad över den möjliga bundsförvanten Quentin Skinners frånvaro.

Bruno Hamnell

Lunds universitet

Första analytiken

Aristoteles: *Första analytiken*, övers. Per-Erik Malmnäs. Stockholm: Bokförlaget Thales, 2019. 300 s. ISBN 9789172351196, inb.

Aristoteles *Första analytiken*, den första formella undersökningen av logiken som finns bevarad – här för första gången i svensk översättning – har en lång och omväxlande receptionshistoria. Aristoteles teori om syllogismer (gr. συλλογισμός; *syllogismos*; bevis, härledning), en särskild typ av härledning bestående av översats, undersats och slutsats, har, vilket påpekas i översättarens inledning, ”på gott och ont” haft ett oerhört inflytande på det västerländska tänkandet samtidigt som den text där teorin för första gången framförs studerats i tämligen begränsad utsträckning (9). Teorin har gått från att spela andrafiol till den stoiska logiken (som till skillnad från Aristoteles termlogiska syllogistik, men i likhet med den moderna matematiska logiken, är en satslogik där den logiska vokabulären opererar på hela satser snarare än enskilda termer) under den hellenistiska eran till att, genom arabiska och latinska kommentarer, bli närmast allenarådande fram till den moderna logikens genombrott från slutet av 1800-talet och framåt. I och med den moderna logikens genombrott kom syllogistiken att betraktas som ett begränsat system inkapabelt att fungera som fundament för (natur-)vetenskap, matematik, eller ens vardagligt resonerande. Efter att det, med hjälp av (stoiskt influerad) första ordningens predikatlogik med kvantifikatorer – utvecklat framförallt i Gottlob Freges *Begriffsschrift* (1879) – kunnat visats att den moderna logiken *de facto* subsumerar Aristoteles syllogismlära, ansågs verket ofta enbart äga historiskt intresse.

De senaste årtiondena har dock framförallt två aspekter av Aristoteles logiska undersökningar börjat uppskattas på nytt. Dels har man sett likheter mellan Aristoteles intresse för själva härledningssystemens egenskaper som sådana och den moderna logikens intresse för metateori, och dels har man börjat uppskatta det faktum att en syllogism, till skillnad från den moderna

logikens fregeanska härledningar lokaliserade i en abstrakt tredje värld, ”primärt är en mental eller språklig process”, vilket gör att Aristoteles undersökningar förutom sin filosofiska relevans också är av intresse för mer tillämpat kritiskt tänkande, handlingsteori, kognitionsvetenskap och psykologi (150).

Föreliggande svenska översättning, försedd med en pedagogisk men knapphändig inledning som enbart behandlar syllogistiken som teori samt en utförlig tvådelad notapparat som på ett föredömligt lättnavigerat sätt behandlar Aristoteles själva undersökning såväl som översättningsproblematiken på ett insatt och väl underbyggt sätt, tar sin utgångspunkt i just detta förnyade intresse för Aristoteles logiska arbeten. Givet Aristoteles fokus på det språkliga är det därför uppfriskande att se *πρότασις* (*prótesis*; proposition) konsekvent översatt till ‘sats’ snarare än ‘proposition’, även om ‘utsaga’ kanske ännu tydligare fångat de aktiva och temporala elementen i Aristoteles syn på härledningar (även om detta förslag också har sina uppenbara brister).

I ljuset av ambitionen att ”återge Aristoteles tankar på normal svenska” uppstår frågan vem denna bok egentligen är till för (9). Att det ”[i]ngenstans förutsatts [...] kunskaper i logik” för att tillgodogöra sig verket är en sanning med modifikation och även om ett kompendium i ämnet kan erhållas efter förfrågan via e-post till översättaren så finner sig känslan att denna bok är utformad med filosofi- och logikstudenter i åtanke (9). Om så är fallet så undrar i alla fall jag, i egenskap av undervisande lärare, varför förordet inte behandlar vare sig Aristoteles biografi, verkets plats i resterande *Organon* (att Aristoteles av allt att döma såg både *Analytica priora* och *Analytica posteriora* som ett samlat verk nämns, vad jag kan se, överhuvudtaget inte) och *Corpus Aristotelicum* i stort, eller verkets receptions historia och den rika kommentatorstraditionen. Därtill hade jag gärna sett en samlad och sammanhållen genomgång av centrala termer och deras översättningsproblematik (dock har en bilaga bestående av en samling standardverks hanterande av partikeln οὐν (därför; således) samt dess förekomster i *Första analytiken* inkluderats). En sådan mer innehållsrik inledning hade gjort det mycket lättare att med gott samvete lägga texten i studenternas eller den intresserade allmänhetens händer. Den korta inledningen saknar alltså en bredare kontextualisering av verket och mycket av innehållet i den rika notapparaten kunde med fördel repeterats på ett sammanhållet sätt i inledningen eller helt enkelt flyttats dit. Överlag utmärks inledningen av samma brist som tillskrivs bokens första kapitel, det vill säga den är ”en av otålighet påverkad framställning där läsaren får det nödvändigaste för att kunna ta till sig syllogismläran” (152).

Trots detta är översättningen mycket användbar. Den gängse kapitelindelningen är tydligt typografiskt markerad (det är på det hela taget en vacker utgåva) och åtföljs inte bara av Bekkernummering (som visserligen gärna kunde ha varit satt i fetstil) utan också beskrivande rubriker samt kapitelvisa sammanfattningar i notapparaten samt ett index över tekniska termer,

vilket gör texten lättnavigerad (även om jag på ett par ställen reagerar över märkliga radbrytningar eller avsaknad därav, till exempel 24^b16–17). På det hela taget har vi här ett imponerande arbete som förmår föra samman översättningsproblematik med en insatt och uppdaterad diskussion om filosofiskt innehåll, som inte räds att kommentera på Aristoteles bristfälligheter vad gäller både teori och framställningssätt samtidigt som denna diskussion på intet sätt förtär känslan av det monumentala i det genombrott som här för första gången går att följa i svensk översättning.

Frits Gävertsson

Lunds universitet

Novum Organum

Francis Bacon: *Novum Organum*, övers. Pär Svensson. Stockholm: Fri Tanke, 2021. 268 s. ISBN 9789188589910, inb.

Den engelske filosofen och politikern Francis Bacon var fast förvissad om naturvetenskapens enorma inneboende möjligheter att förändra människans livsöde, att befria henne från mänsklighetens förkvävande arv och skapa en bättre värld. I *Novum Organum* från 1620 lägger Bacon fram omvälvande tankar om hur vetenskap bör bedrivas, hur observationer och experiment kan utöka människans kunskap om naturen. Vi behöver en ny metod, menade han, för att övervinna det mänskliga tänkandets medfödda svagheter, fördomar och förvillelser.

Novum Organum finns nu, 400 år senare, i fullständig svensk översättning av Pär Svensson, med ett kort förord av den praktiske filosofen Folke Tersman och ett läsvärt biografiskt efterord av litteraturvetaren Daniel Helsing. Översättningen ingår i Kungl. Vetenskapsakademiens och bokförlaget Fri Tankes serie Vetenskapliga klassiker. Verket *Novum Organum* är väl valt. Det är, som få, en verklig vetenskaplig klassiker. Innehållet och de idéer Bacon för fram i detta verk torde vara bekanta för de flesta idéhistoriker som följt grundkursens föreläsningar om den vetenskapliga revolutionen. Bacons betydelse för utvecklandet av den vetenskapliga metoden är legio i vetenskapshistoriska översikter: tanken om en vetenskap på erfarenhetens grund, empirismen, att under kontrollerade omständigheter insamla ny kunskap genom observation och experiment, att genom induktion sluta sig till allmänna satsar, tron på kunskapernas obegränsade framsteg, den högstämda bekännelsen till vetenskapernas nytta, utilismen, och den utopiska drömmen om ett framtida samhälle baserat på teknik och vetenskap.

Det var snarare för sina insatser för utvecklandet av vetenskaplig metod än egna nya vetenskapliga rön som Bacon har blivit ihågkommen. *Novum*

Organum ingick närmare bestämt i en större planerad svit av verk, *Instauratio magna*, ämnade att förnya vetenskapen i grunden. Endast två band gavs emellertid ut av de tänkta sex. Titeln *Novum Organum* anspelar på Aristoteles klassiska samling av sex skrifter i logik, kallad *Organon*. Med kritisk udd mot den aristoteliska logiken och filosofin ville Bacon med sitt verk skänka filosofin ett ”nytt verktyg” eller en ”ny metod” som skulle revolutionera vetenskaperna. Den är indelad i två böcker, där den första är kanske den mest intressanta, vari han presenterar grunderna för sin nya metod. Den består av ett antal aforismer, som kortfattat, men retoriskt slagkraftigt och ofta elegant hamrar in hans vetenskapliga program.

I den första boken presenterar Bacon sin metod och sitt filosofiska program. Han strider mot det högmod och den arrogans som utmärker dem som redan tror sig veta allt. Samtidigt vill han inte hemfalla åt vankelmod och resignerat stanna vid tanken om att vi aldrig kan få kunskap om något överhuvudtaget. Hans metod är att öppna ”en ny och säker väg för tänkandet som utgår från själva de ursprungliga sinnesintrycken.” (16) Vi kan inte söka sanningen enbart genom intellektet: ”Vårt enda hopp och räddning är att börja om från början och inte överlämna intellektet åt sig självt, utan tvärtom styra det som om det vore en maskin.” (16) Just i denna kritik av förnuftets, det logiska-rationella tänkandets blindgångar och tillkortakommande, framvisar Bacon en insikt om det mänskliga tänkandets svagheter och förvillelser. En av de mest kända passagerna i *Novum Organum* handlar just om det mänskliga tänkandets bedräglighet och vanföreställningar, *idola mentis*. Människan är fångad i olika vanföreställningar som begränsar hennes tankeförmåga, förvränger hennes iakttagelser och vilseleder hennes förstånd. I föreliggande översättning kallas dessa föreställningar som belägrar det mänskliga sinnet för ”idoler”, vilket på modern svenska ger andra associationer än vad Bacon åsyftade. Latinisten Alvar Eriksons översättning av detta stycke av *Novum Organum* (vilken många studenter i idéhistoria och filosofi har mött i *Idéhistorisk läsebok* eller i Konrad Marc-Wogaus *Filosofin genom tiderna*) är härvidlag elegantare och mer träffande: *idola mentis* är tänkandets ”gyckelbilder”.

I den andra boken av *Novum Organum* beskriver Bacon hur hans metod skulle kunna tillämpas i praktiken genom att uppställa olika listor med observationer av tingen. Den andra boken har inte fått samma genomslag som den förstas grandiosa programförklaring, men är emellertid inte utan vetenskapshistoriskt intresse. Bitvis kan texten, särskilt här i den andra boken, framstå som tämligen obegriplig och främmande för en modern läsare. Texten pockar återkommande på förklaringar och klargörande kommentarer som sätter den i dess idé- och vetenskapshistoriska sammanhang. Tyvärr lyckas inte alltid översättningen göra texten mer tillgänglig och begriplig, i vissa fall blir texten snarare än mer besynnerlig. För att ge ett exempel: den latinska textens *spiritus animalis* har på ett par ställen underligt

nog översatts till ”djurandar” (219, 230, 237). På engelska brukar begreppet översättas med ”animal spirits”, vilket kan vara förledande. Bacon syftar här förstås inte på några andliga väsen från djurvärlden, utan på den galenska medicinens teori om en levande princip, ”livsande”, som cirkulerade i kroppen genom andningen, hjärtat och blodådrorna, närmare bestämt *spiritus animalis*, det vill säga fina luft- eller vätskeaktiga partiklar i nerverna som står för förbindelsen mellan hjärnan och kroppen. *Spiritus animalis* betyder alltså ”själslig, livgörande ande”, från latinets *anima* (själ) och inte *animalis* (djur). På annat ställe i samband med ett experiment med blyvikter (189) har *virtus ponderum* (vikternas styrka) översatts med gravitation, vilket inte bara är oförenligt med vad Bacon vill säga med exemplet, det leder dessutom associationerna till den då ännu inte beskrivna gravitationslagen.

Ett förord som hade placerat *Novum Organum* i sin tids filosofiska och vetenskapliga diskussion hade alltså varit på sin plats. Texten kräver en idéhistorisk ingång som också förklarar på vilket sätt den utgör ett viktigt bidrag till den vetenskapliga revolutionen vars inflytande sträcker sig ända fram till vår tid. Utgåvan är såldes tämligen svåränvändbar för både avancerade läsare och de mer obevandrade. Ingenstans framgår det heller – som latinisten Moa Ekbohm också påpekat i en recension i *Göteborgs-Posten* 7/7 2021 – om översättningen baserar sig på själva den latinska originaltexten eller på någon annan version eller översättning. Inte ett ord sägs om att hela första boken av *Novum Organum* redan finns i en utmärkt svensk översättning av Alvar Erikson, ursprungligen publicerad i John Landquists *De filosofiska mästerverken* 4 (1940). Eriksons översättning är nog den man ska hålla sig till, än så länge.

Novum Organum är en viktig text, värd att lyfta fram. Bacon förändrade inte bara vetenskapshistorien, utan även bilden av vad en filosof bör ägna sig åt: inte att sitta och kontempera kosmos, utan att delta aktivt i en praktiskt inriktad vetenskap. Han har därför ofta tolkats som en krass nyttofilosof och hårdför utilitarist. Dock har Bacon ett högre etiskt ärende, en strävan efter att övervinna jordelivets otillräcklighet och brister som uppkommit av syndafallet. Filosofin och vetenskapen skulle befria människan ur hennes bittra levnadsöde. Kunskap ger makt. *Novum Organum* är onekligen en nyckeltext i det som kom att kallas den vetenskapliga revolutionen. Här finns det som utmärker den moderna vetenskapens projekt, den empiriska erfarenhetsbaserade kunskapen, observationen och experimentet, tilltron till framsteget och nyttan. Det är inte utan att man kan ge Bacon rätt när han trosviss siade om sin egen vetenskapliga methods betydelse: ”Bli inte förvånade om min metod används som förebild den dag vetenskapen sprids och förklaras med hjälp av iakttagelser och försök.” (258)

David Dunér

Lunds universitet

Strange Blood

Boel Berner: *Strange blood. The rise and fall of lamb blood transfusion in 19th century medicine and beyond*. Bielefeld: transcript Verlag, 2020. 214 s. ISBN 9783839451632, hft.

Strange blood fångar läsaren redan med sin uppseendeväckande titel. På omslaget syns Francisco de Zurbaráns oljemålning *Agnus Dei*, det vita offerlammet bundet och hjälplöst, ensamt mot den svarta bakgrunden.

Bland medicinhistoriens många experimentella behandlingsmetoder finns flera som för dagens läsare framstår som smått otroliga. Att de tidigaste försöken att transfundera blod gjordes med icke-mänskliga donatorer inblandade känner nog inte många till, och även som medicinhistoriker ställer man sig genast frågan: kan det verkligen någonsin ha fungerat? Ja faktiskt, svarar Boel Berner, som har undersökt denna praktiks historia från de allra första försöken på 1600-talet till dess korta popularitetsperiod omkring år 1870. Berner framhåller vikten av att undersöka praktiker och behandlingsmetoder som sedan har övergetts, vetenskapliga sidospår som nyanserar berättelsen om medicinens historia som ett oavbrutet framåtskridande. Hon frågar sig hur det kom sig att lammbloodstransfusioner plötsligt blev populära, hur behandlingen gick till och vilka som utförde den, samt hur patienterna upplevde ingreppet.

Den första av bokens fyra delar, *Setting the scene*, ger en översiktlig bild av blodtransfusionens historia fram till 1860-talet och de frågor som dess pionjärer brottades med. Här presenteras de teorier som låg till grund för användningen av transfusion som behandling, de olika tekniker och metoder som användes och medicinska och kulturella idéer om blodets funktion och kraft. Den andra delen, *Practices*, porträtterar tre läkare vars experiment med lammbloodstransfusion stod i centrum av den medicinska debatten under 1870-talet. Dessa tre är Oscar Hasse, en landsortläkare i tyska Nordhausen som blev världsberömd för sina behandlingar med lammblood; Franz Gesellius, tysk läkare och författare till flera böcker om transfusion; samt Joseph-Antoine Roussel, den schweiziske läkare vars transfusionsapparat marknadsfördes så effektivt att den köptes in av flera länders militära läkarkårer. Bokens tredje del, *Controversy*, behandlar den konflikt mellan klinisk erfarenhet och vetenskaplig evidens som stod i centrum för debatten om lammbloodstransfusioner. Författaren kopplar båda sidors argument till läkaryrkets hierarkier och lyfter fram de rena experiment på människor och djur som både kliniker och laboratorieläkare ägnade sig åt. Den fjärde och avslutande delen, *The fall*, söker förklara lammbloodstransfusionernas plötsliga försvinnande och återkommer till Hesse, Gesellius och Roussel samt flera av de namngivna patienterna, för att knyta ihop deras historier.

Det är förvånande att texten inte innehåller någon utförlig genomgång av vilka källor som använts, utan endast beskriver undersökningen som ett resultat av arkivstudier, läsning av esoteriska dokument (vilka återfinns i noterna) och besök på europeiska sjukhus och universitet. En presentation av och diskussion om källorna och om urvalet av dessa hade lagt till ytterligare en dimension, samt hjälpt till att styrka de slutsatser som dras. Berner säger sig i inledningen vilja hålla sig nära det som hände när lammbloodstransfusionerna blev en del av den medicinska arsenalen, och stora delar av texten består av beskrivningar av händelser, scener och redogörelser för debatter och diskussioner. Dock är framställningen som bäst när den ger sig i kast med de analytiska frågorna om hur och var medicinsk kunskap skapas, förhandlas och omvandlas.

Inom det sena 1800-talets medicinvetenskap var djurförsök inte automatiskt relevanta för vården av sjuka människor, förståelsen av blodets fysiologiska natur och dess funktion i kroppen var ofullständig och den kliniska erfarenheten motsägelsefull. I de avsnitt som behandlar de experimentella behandlingarna med blodtransfusion från djur till människa blir det tydligt att gränsen mellan nydanande teknik och vårdslösa experiment ofta har varit otydlig.

Berners berättelse utspelar sig på läkarmöten, i medicinska tidskrifter, på internationella utställningar, på sjukhusavdelningar och i laboratorier, och på alla dessa platser skapas och förhandlas kunskap om blodtransfusioner. Teorier presenteras, prövas, debatteras, förkastas eller förfinas. Kanske, skriver Berner, är berättelsen om lammbloodstransfusionerna ett typexempel på vad som händer när en ny behandling föreslås inom medicinen: en lång och ofta plågsam process utspelar sig innan tekniken antingen accepteras eller förkastas. Transfusioner med djurblood förkastades till slut av läkarsamfundet, men under den korta period då behandlingen debatterades som flitigast skapades kunskap som kom senare läkare och forskare till nytta.

Författaren visar hur lammbloodstransfusionerna kan placeras in i ett vidare sammanhang som handlar om läkaryrkets etik och professionalism. Transfusionerna rubbade medicinska hierarkier och utmanade vedertagen medicinsk kunskap och expertis, med kontroverser som följd. Vidare kopplar Berner lammbloodstransfusionerna till det sena 1800-talets växande nationalism, militära framsteg och ambitioner och diskussioner om social rättvisa. *Strange blood* är – trots det bitvis blodiga innehållet – mycket angenäm att läsa. Historien berättas med lätthet och elegans, och texten rör sig mellan intressanta detaljbeskrivningar och större sammanhang. Framställningen är lättförståelig och tydlig på ett sätt som är ovanligt i akademisk text, och borde uppskattas även av den intresserade allmänheten.

Helena Ek

Karolinska institutet

Eros, philia, agape

John Björkman, Victoria Fareld & Anna Källén (red.): *Eros, philia, agape. Kärlekens kulturhistoria. En vänbok till Inga Sanner*. Lund: Ellerströms, 2020. 297 s. ISBN 9789172475854, inb.

Vänböcker är en alldeles egen genre inom den akademiska världen. Många tycks uppleva dem som en besynnerlig och obsolet hyllning; böcker med en spretig samling mer eller mindre genomtänkta texter, samlade under ett tillkämpat tema. Själv älskar jag vänböcker! Sällan får man en sådan ögonblicksbild av pågående forskning och en sådan möjlighet att bekanta sig med ämnen man annars saknar inblick i, i synnerhet när de har ett tvärvetenskapligt angreppssätt som *Eros, philia, agape. Kärlekens kulturhistoria. En vänbok till Inga Sanner*.

Eros, philia och *agape* är tre av grekiskans ord för kärlek som kommit att spela en viktig roll under framväxten av västerländska kärleksföreställningar. *Eros* är begäret, den sinnliga kärlen som söker tillfredsställelse. *Philia* är den kärlek som binder samman människor, den ömsesidiga och frivilliga tilliten människor emellan. *Agape* är den gudomliga kärleken, den villkorlösa kärleken. I förordet diskuteras dessa begrepp, och man lyfter också den intressanta frågan hur den moderna västerländska kärleken, när den ersatt religionen som självförverkligande projekt, också kommit att dölja kärlekens många olika former.

När det gäller de olika essäerna i antologin låter de sig inte tematiseras efter de tre kärleksbegreppen i boktiteln, eftersom många av dem utforskar spänningsfältet i synnerhet mellan *eros* och *agape*. Däremot går det att dela in ett flertal av essäerna kronologiskt i renässans, sekelskifte och 1900-tal. En kronologisk läsning inleds lämpligen med idéhistorikern Mats Perssons essä ”Platonsk kärlek i antika kontexter”. Analysen av spänningen mellan den positiva *eros* och den negativa *eros* i Platons *Gästabudet* är en utmärkt utgångspunkt för en djupare förståelse för de övriga essäerna.

I renässansdelen står *eros* i centrum. Såväl idéhistorikern Erland Sellberg som konstvetaren Peter Gillgren utgår från filosofen Marsilio Ficinos tankar att det är genom strävan efter skönhet som själen kan nå Gud. Gillgren belyser hur Ficino därmed lade grunden för en ny konstkultur och en snarast erotisk relation till konst medan Sellberg diskuterar det problematiska i en sådan metafysik samt den kritik den utsattes för. Utmärkande för Ficino var att det var den manliga skönheten och kärleken som idealiserades. Litteraturvetaren Anders Cullhed lyfter i sin essä fram hur kvinnan i den samtida kärlekslyriken förvisso kunde vara föremål för åtrå, men att slutmålet snarare var en själslig än en köttslig förening. Under senrenässansen kom dock denna idealistiska kärlek att undergrävas och det blev den jordiska kärleken

som kom att stå i centrum. Cullhed exemplifierar detta genom en underhållande analys av John Donnes ”The Ecstasy”.

Sekelskiftesdelen inleds med ”The love that dare not speak its name”, där idéhistorikern Elisabeth Mansén utforskar hur Lord Alfred Douglas beskriver sina växlande känslor för Oscar Wilde. Essän formas till en biografi, skriven utifrån en individs känslor för en annan individ. Ett intressant grepp! I ”Kärlekens evolution” tittar idéhistorikern Thord Heinonen Silverbark närmare på olika tolkningar av Charles Darwins teori kring könsurval. Vid sidan av det synsätt som kom att dominera – att det enbart handlar om maskulin tävlan – fanns andra som mer lyfte fram samspel och kvinnligt val, synsätt som i dag fått flera förespråkare inom evolutionsbiologin. I ”Kärlek till djur” låter idéhistorikern Karin Dirke oss möta ett annat sätt att utforska djurens värld. Genom kärlek och medkänsla, och genom att göra nästan antropologiska studier av djur skrev sekelskiftets zoologer små biografier över de djur de undersökte.

I antologins inledande essä ”Die Liebe” analyserar konstvetaren Elisa Rossholm Otto Nückels ordlösa roman *Schicksal*. Bilderna fångar utsökt hopplösheten i mellankrigstidens Tyskland, men som Rossholm visar kan kärleken ge en strimma av ljus även när det är som mörkast. Ungefär samtidigt publicerade den 22-åriga Hannah Arendt sin avhandling om Augustinus kärleksbegrepp. I den diskuterar hon de latinska begreppen *amor* och *caritas* som motsvarar de grekiska *eros* och *agape*, begrepp som teologen Anders Nygren utforskade i en banbrytande och berömd bok. Hannah Arendt respektive Anders Nygren diskuteras av idéhistorikerna Anders Burman och Torbjörn Gustafsson Chorell i varsin essä. Båda är utmärkta ingångar till mellankrigstidens teologiska diskussion. Även musikforskaren Sven Kristerssons essä om Evert Taubes andliga sida bidrar till insikter.

Efterkrigstiden representeras av tre texter. En intressant läsning av Herbert Marcuses diskussion kring tabubelagda begär av kulturskribenten Kay Glans, en exposé över kärlekssommaren 1967 av idéhistorikern Lena Lennerhed och en genomgång av en Jonas Hassen Khemiri-text av teatervetaren Tiina Rosenberg.

Antologin innehåller ytterligare tre essäer som inte riktigt går att pressa in i min kronologiska uppdelning. I ”Det enda ointagliga befästningsverket” visar idéhistorikern Andreas Hellerstedt med utgångspunkt i tre furstespeglar hur ett förhållningssätt där furstens makt vilar på folkets kärlek är att föredra framför att försöka styra genom att injaga fruktan. Arkeologen Anders André belyser genom tre exempel hur transsubstantiationsläran – att brödet och vinet vid nattvarden bokstavligen var Kristi kropp och blod – gav upphov till judeförföljelser där man anklagade judar för att genom skända oblater försöka döda Kristus. I en underhållande essä går slutligen idéhistorikern Bosse Holmquist igenom hur kärlek beskrivits i ordböcker under olika

tider. Lite beklämd kan man konstatera att den svenska Wikipediaartikeln om kärlek utmärker sig för att dels vara kort, dels enbart fokusera på kärlekens biologiska och psykologiska aspekter. Bättre än så går det knappast att motivera behovet av en antologi som just vänder och vrider på kärlekens mångfald.

Brita Planck

Västergötlands museum

Exceptional bodies in early modern culture

Maja Bondestam (red.): *Exceptional bodies in early modern culture. Concepts of monstrosity before the advent of the normal*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020. 201 s. ISBN 9789463721745; ISBN 9789048552375, e-bok.

Från 1500-talets mitt till tidigt 1600-tal florerade en ”monsterlitteratur” i Europa. Av Conrad Lycosthenes, Ambroise Paré, Ulisse Aldrovandi med flera samlades skildringar av all världens märkliga ting, från det mest exotiska i antiken eller nya världen till det samtida närområdets vanskapta kalvar och njurstenar. Överallt naturens under, överallt monster. Under några årtionden har vi i vår samtid utvecklat en motsvarande genre. I den samlas skildringar av forna seklers fascination för det monstrosa, där dessa berättelser återberättas, ofta för att säga något för vår tid. Den monstrosa kroppens problematisering av gränser mellan kön, arter och riket har en kritisk potential för många teoribildningar, samtidigt som förundran inför en mångskiftande, oförutsägbar och lekfull natur kanske erbjuder en efterlängtat återförtrollning av världen.

Föreliggande antologi representerar detta på ett ypperligt vis, med en medveten ambivalens inför ämnet som signaleras av titeln. Benämningen ”exceptionella” kroppar avser att fånga både positiva och negativa konnotationer i begreppet ”monster” – såväl det enastående och extraordinära som det avvikande, störande och skrämmande. Maja Bondestam klargör inledningsvis syftet att lyfta fram det specifika och lokala i historien som visar konkurrerande perspektiv och maktrelationer för att genom monstren söka de kulturella sammanhang som ger upphov till deras mening. Antologin sträcker sig tidsmässigt från 1500- till tidigt 1700-tal, det vill säga tiden strax innan en ”modern norm” såg uppkomsten av en allmän standard för den normala kroppen med ideal för hälsa och skönhet.

I sju kronologiskt ordnade kapitel ges exempel på en bred variation av ”exceptionella” kroppar i det tidigmoderna Europa. Med fokus på läkaren Girolamo Mercuriale i 1500-talets Rom studeras hur en medicinsk diskurs omstöper dansen *moresca* (ett spektakel av det exotiska och groteska) till en fysisk övning för aristokratin med både medicinska och religiösa förtjänster.

Bildspråket i en bok om anatomi av Johann Remmelin från tidigt 1600-tal visar blandningar av medicinska, religiösa och allegoriska motiv, samtidigt som kapitlet belyser det klassiska temat om hur moderns inbillningsförmåga inverkar på fostrets kropp. Under samma period, i en vidgning av perspektivet till det spanska imperiets Mexiko, ger den vanskapte dramatikern Juan Ruiz de Alarcóns erfarenheter av diskriminering tillfälle att tillämpa *disability studies* på hur kroppsideal reglerade tillträde till politiska positioner, samtidigt som författaren genom vanskapta karaktärer kunde övertyga om de andliga förmågornas värde. Två kapitel ägnas sedan åt Frankrike och fokus skiftas mot sexualitet. I en anonym satir om Margareta av Valois (drottning Margot), där en misogyn retorik framhäver det "monstruösa" i den kvinnliga sexualiteten, märks ett tidigmodernt exempel på *slut shaming*. I Pierre Bayles *Dictionnaire* (här presenterad som en veritabel hypertext) används hermafroditen som en mytisk snarare än medicinsk figur för att kritiskt utmana föreställningar om skapelsen och människan: var till exempel Adam hermafrodit? Slutligen når vi Sverige, där Johannes Schefferus representerar fascinationen för monstruösa födslar i en tradition som betonar betydelsen av förundran för moralisk fostran, medan dystrare meditationer över dödlighet i det sista kapitlet präglar Johan von Hoorns observationer av dödfödda barn. I det förra fallet blir naturens kuriositeter *exempla* från vilka människan drar lärdom och utvecklar sin dygd; i det andra fallet är döda foster liminala figurer vars utmaning av gränsen mellan liv och död medför problem för religiös praktik.

Med sitt fokus på norm och normalitet som moderna, maktbärande värden är det inte överraskande att antologin ramar in teoretiskt av Michel Foucault, vars studier om "de onormala" inriktas mot perioden från sent 1700-tal och framåt. Frågan är kanske vad dessa tidigmoderna exempel på undantagskroppar innebär för våra moderna normer. Mer än den moderna medicinsk-juridiska hybrid som Foucault talar om – undantag som uppställs för att bekräfta regeln – framstår monstren här som genomkorsade av estetik, retorik, pedagogik, politik, metafysik, religion och moral i en brokig väv av metaforik och performativitet. Vad är det dessa monster gör, vad betyder de? I ett efterord menar Kathleen Long att förunderliga kroppar uppmanar till reflektion över den mänskliga kunskapens gränser; för den tidigmoderna eran innebar detta att ifrågasätta vad man visste om naturen, medan vi kan ifrågasätta normerna som styr vad vi tror oss veta. Är undantaget kanske regeln, frågar Long, med en hänvisning till Montaigne. I efterordets avslutande stycke dras paralleller från denna idé till postmoderniteten och posthumanismen, där den naturliga variationen gestaltas som en värld av blivanden. Där är *alla* monster eftersom ingenting har identitet.

Vilken slutsats kan vi då dra av det? Long ställer oss inför ett val för framtiden: antingen exkluderar vi de exceptionella kropparna från de system som

människan skapar för att bringa ordning i världen eller så försöker vi förstå dem, i sin tur antingen genom att tvinga in dem i systemen eller genom att vidga dessa system för att inkludera sådana kroppar. Longs alternativ kan dock innebära att välja normerna framför undantagen (antingen bevarar vi rådande normer och stöter ut det som avviker från dem eller så anpassar vi normerna för att få allting att stämma överens med dem). En sådan normalisering av monstren utplånar just det exceptionella hos kropparna. En augustinsk försyn vilar i slutändan över denna värld utan monster, *sub specie aeternitatis*: ur Guds synvinkel finns inga monster, allt är ordning. Men mer världsligt sett har undantagen en värdefull funktion i att uppställa en motkraft till reglerna snarare än att bekräfta dem. Det är också genom de historiska växlingarna i vad som benämns som monstrositet som vi kan se normernas skönhet likaväl som naturens skönhet i den naturliga variationen. Alltid monster, alltid naturens under.

Jonnie Eriksson

Högskolan i Halmstad

Människans metamorfoser

Maja Bondestam: *Människans metamorfoser. Ålder och den mognande kroppens politik, 1580–1850*. Nora: Nya Doxa, 2020. 429 s. ISBN 9789157806253, inb.

När pandemin bröt ut i Sverige i mars 2020 talades det mycket om levnadsålder. ”Vi måste skydda våra gamla”, förklarade Folkhälsomyndigheten. ”De gamla” visade sig vara de som fyllt 70 år eller mer. Åldringsforskarna protesterade och förklarade att man inte kunde dra alla med en viss ålder över en kam. Det finns bräckliga 30-åringar och pigga 80-åringar. Men när det blev dags för vaccineringskampanjer mot covid-19 var det åter ålderskategorierna som gällde: först 85+, sedan 80+ och så hela vägen ner till 18-åringar. Detta sätt att ordna människor efter antalet levnadsår är en modern företeelse. Det inskräps med kraft i Maja Bondestams digra undersökning om synen på människans åldrar från 1500-tal till 1800-tal.

Bondestam börjar med Per Brahe och hans *Oeconomia eller Huuszholdzbook för ungt adelsfolck*, författad under 1570- och 80-talen. Det är som redan titeln säger en furstespegel som ska lära unga ädlingar vett och fasoner. Hos Bondestam befinner sig Brahes syn på ålder i fokus. Det är inte antalet levnadsår som han fäster avseende vid utan snarare kvaliteter. Den fullvärdige adelsmannen ska förvärva kunskaper som inte bara gör honom kompetent att utföra handlingar som hör till hans stånd utan som också förlämnar honom vishet. Det är viktigt att hans läraktighet övas upp alltifrån tidiga år. Genom sina handlingar, präglade av klokhet, bevisar han sin mognad.

Denne adelsman lever i ett hierarkiskt samhälle där han själv befinner sig högt upp. Även adelns kvinnor står under honom, för att inte tala om tjänstefolk, bönder och andra som tillhör det vanliga folket. De kan aldrig nå samma slags mognad som han. En intressant iakttagelse som Bondestam delger oss är att ordet ”vuxen” vid denna tid aldrig är substantiv, bara adjektiv. En människas ålder är inte som för oss självklart en kvantitet. Själva tiden är i hög grad kvalitativ; något tar sin början, mognar och vissnar. En människa ingår i denna växelgång. Men alla följer inte samma bana. Adelsmannen når högre än andra.

En annan författare som Bondestam stannar vid är Simon Aronus Forsius och hans verk *Speculum vitae humanae* från 1620. Forsius är en välkänd figur i svensk lärdomshistoria. Under en period var han professor i astronomi i Uppsala men alltid en bråkstake och suput. I *Speculum* bearbetar han ett mycket äldre danskt verk, men gör det på sitt eget tidstypiska vis. Han ser människans – eller närmare bestämt mannens – mognad i samband med kunskapsutveckling. Korthugget kan man säga att man *lär sig* att bli människa.

För oss är det självklart att man är människa från livets första dag. En gång var livsresan en teleologisk process. Redan för Aristoteles var det självklart att det är ett mål och inte en utgångspunkt för livet att vara människa. I den kristna traditionen är själva åldrandet samtidigt en påminnelse om livets förgänglighet. Det är inte för ålderdomen utan för det eviga livet som man förkovrar sig. Förändringen till det moderna synsättet kommer med moderniteten som gör sig märkbar i detta avseende under 1700-talet. Det är inte bara naturen som blir mätt och vägd. Det är också människan och hennes samhälle.

Linné befinner sig någonstans mellan det gamla och det nya. Han betonar mer än föregångarna de fysiska aspekterna av vuxenblivandet. När säden börjar sjuda i kroppen både hos unga män och kvinnor blir man beredd till barnalstring och föräldraskap. På gammaldags vis kallar han den köns mogna kvinnan ”manbar”, en beteckning som bara några årtionden senare skulle bli omöjlig.

Under 1700-talet bryter befolkningsstatistiken igenom. Det är en enorm förändring. Människor, sysselsättningar och levnadsålder ordnas i snörräta kolumner. Det är nu som ung och gammal främst blir en fråga om kvantiteter. Bondestam lyfter förtjänstfullt fram Tabellverkets roll men nämner inte de snabbt expanderande och lika snabbt förtvinande ekonomiämnena vid universiteten med en självklar centralfigur: Anders Berch. Berch hade utmärkt kompletterat sin trätobroder Linné.

En av den svenska medicinens märkligaste gestalter, Israel Hwasser, blir däremot föremål för en grundlig behandling. Han var en egensinnig romantiker men oerhört betydelsefull för sina studenter som visserligen inte

svalde hans teorier men väl hans uppfattning om läkarkallets höghet. Bondestam går nog igenom vad Hwasser skriver om ungdomen. Han är otvetydigt modern i det att han liksom Linné betonar pubertetens avgörande betydelse. Men han är också ett barn av sin tid däri att han inte längre ordnar män och kvinnor i en hierarki utan ser könen som poler med i grunden motsatta egenskaper. Bondestam finner däri belägg för huvudtesen i Thomas Laqueurs *Making Sex* (1990) att synen på könen genomgick en grundläggande förändring under decennierna kring år 1800. De sågs snarare som motsatser och komplement än i termer av mer eller mindre.

Laqueur är en av Bondestams vägvisare i det väldiga material hon arbetar med. Ännu viktigare är Michel Foucault och Reinhart Koselleck. Läsaren hade önskat att hon jämfört de båda med varandra. De pekar visserligen på i stort sett samma övergångsperiod (Kosellecks "Sattelzeit" dateras ungefär 1750–1850) men deras teorier är inte identiska. På ett ställe förstår jag inte Bondestams uppfattning. Hon påstår att ekonomiska, politiska och intellektuella skeenden "inte alls" förklarar den stora förändringen i slutet av 1700-talet (244). Moderniteten omvandlas därmed till ett abstrakt begrepp. För mig är det självklart att moderniteten är resultatet av den enorma förändringsprocess som börjar redan under medeltiden och som omfattar allt från urbanisering och växande handel till vetenskapens metamorfoser. Under denna långa väg har en rad etapper tillryggalagts.

Men varför klaga? Det är en bred och lärorik framställning som innehåller mer än jag hunnit beröra – som uppfattningar om det manliga skägget eller om två initiativkraftiga krymplingar som föddes på 1700-talet. Bredden och rikedom hade motiverat både en litteraturförteckning och ett personregister.

Sven-Eric Liedman

Göteborgs universitet

Wollstonecraft, Mill och kvinnors mänskliga rättigheter

Eileen Hunt Botting: *Wollstonecraft, Mill och kvinnors mänskliga rättigheter*, övers. Mikael Olsson. Stockholm: Café 60 media, 2021. 288 s. ISBN 9789198670509, hft.

Det verkligen spännande med Eileen Hunt Bottings volym om Mary Wollstonecraft och John Stuart Mill är hennes försök att med alla den postkoloniala forskningens till buds stående medel återupprätta den liberala feminismen och presentera den i en kulturellt hänsynstagande och globalt användbar variant. Oavsett om man tycker att hon lyckas eller inte erbjuder volymen intressant läsning och originell argumentation. Hon startar i

föreställningen om universella mänskliga rättigheter och frågan om hur de bör definieras för att på bästa sätt inkludera kvinnor över hela världen. Wollstonecrafts och Mills lösningsförslag får utförliga presentationer, men det nya ligger i diskussionen av receptionen och nutidsanvändningen av den inflytelserika tradition de skapat.

Det avgörande och djupt sympatiska i Bottings framställning är att hon låter feminister från olika delar av världen komma till tals och studerar hur de använt Wollstonecraft och Mill för sina syften. I diskussionen framstår den inspiration de fått som lika viktig som den kritik de framfört. Att med hänvisning till västerländsk dominans underkänna deras vilja att anknyta till Wollstonecraft och Mill vore lika fördomsfullt som att tro att vi kan exportera vår tids eurocentriska feminism till resten av världen.

Bokens sista kapitel erbjuder ytterligare ett originellt uppslag. Författaren tänker sig att kombinationen av livsberättelser och teoretisk reflektion, en vanlig metod i dagens samhällsvetenskap liksom i historisk minnesforskning, med fördel skulle kunna appliceras på Wollstonecraft och Mill. Mary Wollstonecraft hade ett dramatiskt livsöde som fascinerat många och även John Stuart Mill levde ett långt ifrån konventionellt liv. Båda hade fantasifulla lösningar på samlevnadsproblem och avvek markant från samhällets regler. De har också delat med sig av sina upplevelser i brev och självbiografiska skrifter. Botting betonar värdet av litteratur och läsande och hoppas att de biografiska bidragen ska väcka såväl medkänsla för enskilda individer som emotionellt engagemang för universella mänskliga rättigheter. På samma sätt skulle dagens berättelser kunna öppna upp för nya tankar.

Bokens tre inledande kapitel har ett mer traditionellt innehåll i form av en kort exposé över feminismens historia samt detaljrika presentationer av och jämförelser mellan Wollstonecraft och Mill. Eileen Hunt Botting, professor i statsvetenskap vid Notre Dame-universitetet i Indiana, USA, har en tydlig idéhistorisk profil med sinne för såväl kontextens betydelse som vikten av att analysera centrala begrepp. Här finns goda möjligheter att fördjupa sina kunskaper om Wollstonecraft och Mill. Med tydligt fokus på deras epokgörande verk *A vindication of the rights of woman* (1792) respektive *On the subjection of women* (1869) beskriver författaren hur de skapar en liberal feminism som hon uppfattar som den mest inflytelserika i västerlandet och kanske i världen. Skillnaden mellan dem ser hon framför allt i religionens roll, vilket på senare tid skapat problem för Wollstonecraft (åtminstone i västerlandet) och varit till fördel för Mill. Det Botting kallar Wollstonecrafts rationalistiska teologi kontrasteras mot Mills liberala utilitarism. Även om den kristna framtoningen möjligen överbetonas ger det anledning till en seriös diskussion om de mänskliga rättigheternas fundament. En religiöst grundad dygdetik har en mer absolut karaktär än Mills utilitarism. Botting är högst medveten om att kvinnors rättigheter lätt kan övertrumfas inom

ramen för en konsekvensetik där idealet är största möjliga lycka för största möjliga antalet människor.

Stor uppmärksamhet ägnas förhållandet mellan kön, genus och utbildningspolitik. Även om kvinnors rätt till högre och bättre utbildning är avgörande för både Wollstonecraft och Mill, liksom för många kvinnor i världen i dag, skulle jag hellre sett att författaren hållit sig till de övergripande resonemangen om mänskliga rättigheter. Wollstonecrafts skrift har så länge reducerats till en pedagogisk traktat att ett sådant fokus gör mer skada än nytta. Den som läst hennes bok vet att den huvudsakligen handlar om kvinnors rätt att vara och betraktas som förnuftiga individer på samma villkor som män. Botting konstruerar också en analys som bygger på tanken att Wollstonecraft som kvinna har ett inifrånperspektiv, medan Mill som man har ett utifrånperspektiv. Även om resonemang som dessa ibland kan vara alltför enkla, både med tanke på Wollstonecrafts kritik av sin tids kvinnor och Mills nära samarbete med sin hustru Harriet Taylor, så är Bottings framställning kunnig och genomtänkt och hennes analyser nästan alltid övertygande. Hennes tidigare produktion visar att hon länge intresserat sig för personer i kretsen kring Wollstonecraft, i första hand hennes dotter Mary Shelley, liksom för mänskliga rättigheter, även barnens. Genomgående har hon i sina historiska studier haft ambitionen att knyta an till vår tids diskussion.

Översättaren J. Mikael Olsson har själv disputerat i statsvetenskap vid Stockholms universitet (2015) och sedan dess gett ut böcker som *Hedonismen och dess kritiker* (2016) och *Socialliberalen L. T. Hobhouse* (2018). Hans intresse för föreliggande volyms teman är tydligt i titeln till hans senaste bok *Upplysning, etik och feminism* (2019) och förutom det utmärkta initiativet att översätta Bottings bok har han fått henne att skriva ett fint förord till den svenska utgåvan. Där hänvisar hon bland annat till Wollstonecrafts besök i Sverige sommaren 1795 liksom till att Mills bok om kvinnans underordning utkom på svenska samma år som på engelska. Avslutningsvis hävdar hon artigt att det är ”en ära som knappast kan uttryckas i ord” (10) att få bli översatt till svenska. Det gör det nästan till en plikt att läsa hennes bok. Men också ett nöje.

Elisabeth Mansén

Stockholms universitet

Dissensus

Anders Burman: *Dissensus. Drömmar och mardrömmar i demokratins idéhistoria*. Stockholm: Natur & Kultur, 2021. 219 s. ISBN 9789127170391, inb.

Demokratins brokiga och komplexa historia har här fått en översiktlig och pedagogisk behandling av idéhistorikern Anders Burman vid Södertörns högskola. I anslutning till sekeljubileet för den allmänna och lika rösträttens införande i Sverige utkommer nu flera arbeten om demokratins historia (i sammanhanget kan också nämnas antologin *Ingen självklarhet. Om demokratins framväxt och utmaningar*, 2020). Det är en svår uppgift att följa demokratins idéströmningar, från det antika Atens trevande försök med någon form av direktdemokrati på torget fram till det demokratiska systemets utmaningar i våra dagar. En slags grundkurs i demokratins idéhistoria på cirka 180 sidor måste per definition omfatta vissa betydelsefulla företeelser och tona ner andra, men de urval som Burman har gjort är rimliga och relevanta och undertecknad finner ingen anledning till invändning.

Burman tycks ha två ärenden med verket, möjligen inte helt tydligt uttalade. För det första gäller det att utreda demokrati som begrepp och företeelse med utgångspunkt i den antika stadsstaten Aten, vidare över den republikanska traditionen i Rom, den politiska diskussionen i 1600-talets England kring naturtillstånd och samhällskontrakt, 1700-talets revolutionära Frankrike, den demokratiska utvecklingen i USA under 1800-talet och de tidiga socialistiska tänkarna under i princip samma period, samt rösträttsstriderna i början av 1900-talet. För det andra vill författaren även diskutera och varna för de högerextrema och populistiska rörelser som framträder i dag. Dessa utgör ett hot mot de demokratiska strukturerna, bland annat genom vad som brukar betecknas autokratisering, det vill säga ett successivt nedbrytande av demokratin genom till exempel inskränkningar i yttrande- och mediefrihet.

Arbetets titel, *Dissensus*, anger vad problematiken handlar om. Demokratien har aldrig kunnat tas för given genom historien och har alltid haft sina motståndare, som baserat sin kritik på olikartad ideologisk grund. Kritiken mot demokratin har dels handlat om att demokratiska beslutsformer inte är lämpliga för gemene man, att politiska beslut skulle vara för viktiga för att överlåtas åt en utbildad befolkning. Dels har den handlat om att demokratin – när den väl etablerats – har övergått i auktoritära och populistiska regimer. Slutsatsen, enligt Burman, blir därför att expertbetonade och utbildningsbaserade former är mer lämpliga för beslutsfattande. Sådana tongångar har hörts genom historien och gör sig påmind ännu i dag. Burmans slutsats, med visst stöd hos Chantal Mouffe, blir att demokratin måste återupptäckas och återerövas. Det handlar inte enbart om att främja den

politiska demokratin och parlamentarismen, utan även om att i förlängningen utvidga den och kanske ladda den med ett nytt innehåll.

En intressant tankegång hos Burman är att det även bland de politiska tänkare som brukar förknippas med demokrati, frihet och jämlikhet figurerar odemokratiska eller demokratiskeptiska attityder. Det mest flagranta exemplet torde vara socialliberalismens fader, John Stuart Mill, som gav uttryck för en skepsis mot att den stora utbildade folkmassan skulle tillåtas att påverka politiska beslut, då de, enligt Mill, sannolikt endast skulle ha sitt bästa för ögonen till förfång för den utbildade och mer penningstarka medel- och överklassen. Mill och andra liberaler gav förvisso endast uttryck för ett synsätt på arbetar- och bondeklassen som var tidstypiskt, men exemplet visar ändå på att demokratin alltid är villkorad, att den alltid har förhinder, hur goda intentionerna än må vara. Även de mest uttalade demokratiförespråkarna räds konsekvenserna om demokratin tillämpas fullt ut.

Burman visar även att strävan efter ett rättvist och jämlikt samhälle, där var och en får möjlighet att förverkliga sin fulla potential, så sker det inte nödvändigtvis med demokratiska förtecken eller ambitioner. De utopiska socialisterna såg en vision om ”det goda samhället” framför sig i kontrast till det rådande industrisamhället med dess tydliga baksidor med mekaniska arbetsuppgifter och social utslagning. Frihet och jämlikhet var honnörsorden, vilket nog handlade mer om hur individer förhåller sig till varandra i jämlika relationer snarare än om hur en samhällsförändring skulle gå till med demokratiska metoder.

Så, vilken slutsats kan vi dra av en idéhistorisk översikt över demokratin och dess antagonister? Burman använder sig av den franske filosofen Étienne Balibars eleganta begreppsbildning *égaliberté*, en sammandragning av *égalité* och *liberté*, som i hans översättning blir ”jämfrihet”. Jämlikhet och frihet står inte i motsats till varandra, snarare handlar det om att sammanfoga dessa båda politiska principer till en ny helhet i akt och mening att revitalisera demokratin. Att frihet och jämlikhet har fränkopplats varandra har varit till men för det demokratiska projektet. Demokratin måste bejakas i sin egen rätt, menar Burman, och betonar demokratins dissensus, behovet av att vara oense, vilket är lika viktigt som konsensus, som vi kanske oftast strävar emot. Med andra ord kan det vara i konflikten, det vi är oense om, som någonting kan bära frukt vad gäller demokratins renässans likväl som i det vi är överens om.

Henrik Brissman

Lunds universitet

Efter Viktor Rydberg

Anders Burman & Tore Lund (red.): *Efter Viktor Rydberg. Receptionshistoriska studier*. Huddinge: Södertörns högskola, 2020. 225 s. ISBN 9789189109155, hft.

Hur skulle den svenska 1800-talslitteraturen se ut utan Viktor Rydberg? Vilken bild skulle vi få av dess idéliv? I den poetiska ökensträckan mellan romantikerna och nittiotalisterna är han den ende vars dikter präglas av angelägna ämnen och kontroll över uttrycksmedlen. Romanerna kan te sig gammaldags men är fortfarande intressanta som idékonstruktioner och som kombination av vad vi i dag skulle kalla ”höga” och ”låga” litterära drag. Rydberg var dock inte bara en skönlitterär författare utan i hög grad en engagerad intellektuell som observerade den vetenskapliga, filosofiska, konstnärliga och politiska utvecklingen och försökte finna en väg framåt. Samtidigt som han byggde vidare på den äldre idealismen var han häpnadsväckande välinformerad om de senaste vetenskapliga rönen och kan på många sätt sägas förbereda det ”moderna genombrott” som nog skulle hetat något mindre storvulet om dess historiker snarare än dess företrädare fått stå för namngivningen. På så vis ger han oss en föreställning om kontinuiteten i den svenska kulturen under 1800-talet. Hans prosa är en prisma vari tidens stora idéer – darwinismen, den sociala frågan, bibelkritiken, den indoeuropeiska språkforskningen, med mera – bryts och där ibland märkliga kopplingar och synteser kan uppstå. Är han fastkedjad vid denna 1800-talskontext eller har hans verk förmågan att betyda något annat och mer i nya sammanhang? Den frågan kan sägas fungera som utgångspunkt för uppsatserna i antologin *Efter Viktor Rydberg*, som vill belysa hans receptions historia på flera olika plan.

En deluppgift av detta har bestått i att kartlägga Rydbergs inflytande över tid och huruvida hans verk finner nya läsare. En viss molltonalitet präglar dessa bidrag. Den allmänna slutsatsen är att hans popularitet alltsedan 1930-talet avsevärt avsevärt hos publiken och att inte heller forskningen i någon nämnvärd utsträckning ägnat sig åt hans verk. Anders Burman resonerar i sitt bidrag om denna allmänna förskjutning genom att jämföra med C. J. L. Almqvists verk. Man kan i och för sig fråga sig vilka författare som egentligen kan sägas vara föremål för både forskarnas intresse och publikens, i en tid som kan ses som om inte helt och hållet postlitterär så åtminstone avgjort postkanonisk. Å andra sidan kan man hävda att just detta gör det viktigt att skilja mellan *popularitet* och *betydelse* – det senare kan ju Viktor Rydbergs verk äga även om det bara är ett fåtal som känner till dem. Ett villkor för överlevnad torde i alla fall vara att verket finns tillgängligt i tillförlitliga – helst textkritiska – utgåvor, en problematik som Petra Söderlund

tar upp i sin genomgång av Vitterhetssamfundets utgivning. I fallet Rydberg vore en sådan utgåva av hans samlade verk ett desideratum, då den nyfikne är hänvisad till utgåvor från förra sekelskiftet.

”Reception” kan visserligen innebära en hel del olika saker. Vi kan tala om en författares genomslag och närvaro i det kollektiva kulturella minnet – typiskt sett i ett nationellt sammanhang. Denna historia kan undersökas såväl på ett allmänt inventerande plan som genom detaljstudier av dess verkan i särskilda mottagande kontexter och verk. Därtill kan skilda arenor för en sådan verkan belysas: medan Andreas Hedberg tar upp omnämmanden i dagstidningarna, har bidragen av Birthe Sjöberg och Dominik Dziedzic snarare ett fokus på skiftningarna i litteraturforskningen. Om man är intresserad av Rydbergs påverkan på de allmänna tankesätten gör man annars gott i att vända sig till den kyrkliga eller allmänt religiösa sfären. Denna dimension behandlas i två bidrag som kompletterar varandra: medan Inga Sanner skildrar Rydbergs roll för framväxten av alternativa former av religiositet under sekelskiftet och in på 1900-talet, undersöker Johan Sundeen mottagandet inom den officiella teologin. Reception kan också handla om den traditionella komparativa uppgiften att undersöka ett författarskaps spridning i utlandet och den bild som den mottagande kulturen skapar. Medan Yvonne Leffler kartlägger hur Rydbergs skrifter spridits i utländska översättningar, zoomar Tore Lund in på hur Rydberg lanserades i Danmark och de anpassningar som då gjordes genom urval, ändringar i verken och introducerande texter som styrde tolkningen i en viss riktning.

Flera av antologins kapitel är som framgått av inventerande art. På så vis ger de välbehövliga perspektiv men driver inte riktigt någon ny tes om författarskapet eller kopplar det till något nytt sammanhang. Dominik Dziedzics bidrag bör därför framhållas, då han faktiskt lyckas ge ett nytt och tankeväckande perspektiv på den omdiskuterade frågan om Rydbergs sexualitet, genom att ta sin utgångspunkt i de omvandlingar som den platoniska erotanken genomgått mellan 1800- och 1900-tal. Sådana bidrag till Rydbergforskningen är också det bästa botemedlet mot den ovan nämnda pessimismen. Och även om antologin som helhet drar i olika riktningar, får den också genom sitt samlade resultat sägas lägga en god grund för nya läsningar, inte bara av Rydbergs påverkan på andra utan också av hans egna verk. Kartläggningen belyser vad som gjorts, men indirekt också vad som inte gjorts. Med tanke på att intresset för Rydberg tycks ha nått sin kulmen för omkring hundra år sedan, har många förändringar tillkommit både vad gäller det omgivande samhället och vad gäller litteratur- och idéhistoriens metoder och intresseriktningar. Det borde kunna möjliggöra nya infallsvinklar.

Några sådana vägar framåt antyds också i Tore Lunds efterord, där han spekulerar om de aspekter av Rydbergs verk som kan stöta bort en nutida

läsare, och då tar upp förekomsten av rastänkande. Kanske är det så. Samtidigt skulle en grundlig undersökning av frågan vara intressant, då rastänkande inte riktigt är samma sak som "rasism" i den nutida meningen, och många författare kan sägas ha varit präglade av det ena men inte nödvändigtvis det andra. Rydbergs verk tycks särskilt lämpat att belysa komplexiteten i denna fråga, och Lund gör rätt i att efterlysa en sådan undersökning. Till detta skulle man kunna lägga andra aspekter som borde göra Rydberg intressant för forskningen i dag: hans särskilda författarroll som både skönlitterär författare och en sorts allmän kulturbärare, hans Leonardo da Vinci-liknande universalitet och hans strävan att föra samman "de två kulturerna", att kombinera litteratur och vetenskap.

Rydberg intog en i två meningar av ordet *central* plats i den tidens kultur: han var dess ledande författare men verkade ett slags omkopplingscentral där modernitetens tanke-system stöttes och blöttes, syntetiserades, harmonierades och inte sällan kolliderade. Genom sina kartläggningar av hans inflytande visar antologin *Efter Viktor Rydberg* på en nedgång vad gäller den förstnämnda betydelsen: hans popularitet har onekligen minskat. Men genom mångfalden av infallsvinklar och de många fält på vilka hans inflytande demonstreras, kan den snarast sägas stärka intrycket av hans centralitet i den sistnämnda meningen. Utan bekantskap med Viktor Rydberg är det svårt att förstå de centrala linjerna inte bara i Sveriges litteratur utan också i dess moderna idéhistoria.

Alfred Sjödin

Karlstads universitet

Reconstruction, replication and re-enactment

Sven Dupré, Anna Harris, Julia Kursell, Patricia Lulof & Maartje Stols-Witlox (red.): *Reconstruction, replication and re-enactment in the humanities and social sciences*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020. 298 s. ISBN 9789463728003, e-bok.

Denna antologi lanserar ett nytt interdisciplinärt forskningsfält, "RRR-studier" (de tre R:en, *reconstruction*, *replication* och *re-enactment*). Den presenterar forskningsinriktningar, reder ut begrepp och skapar en gemensam terminologi för forskare som använder performativa metoder inom human- och socialvetenskaper. Boken anknyter alltså till forskning om materiell kultur, men från ett specifikt perspektiv: det performativa återskapandet. Performativa metoder har ibland bemötts med en viss skepsis, och vissa mer traditionellt inriktade akademiker har menat att den expansion inom området som skett på senare år är en ny och snart övergående trend. Den argu-

mentationslinjen smulas sönder av denna bok. De som bidrar till boken är akademiska forskare, konstnärer/hantverkare och lärare. Det innebär att boken ger en god inblick i flera olika kunskapsområden där performativa praktiker inte bara används i dag, utan också har brukats under mycket lång tid. Anslaget betyder också att man som läsare får flera bra exempel på hur konstnärer och hantverkare går till väga när de ägnar sig åt historisk och teoretisk reflektion. Detta ger en fascinerande inblick i pågående diskussioner, litteraturkanon och teoretiska kunskaper hos specialister som brukar historien för praktiska syften, som till exempel att bygga och renovera barockorglar. Bidragen om orgelbyggnad är skrivna av Hans Fidom, Julia Kursell och Peter Peters, och samspelar väl med uppsatserna av Leslie Carlyle och Maartje Stols-Witlox, om konservering och rekonstruktion av målningar. Dessa författare visar på den långa och imponerande historia av rekonstruktion och återskapande som finns inom deras respektive discipliner. De pekar också på att diskussioner pågått sedan 1700-talet om dessa återskapandepraktikers autenticitet, samt om vikten av att väga autenticitet mot samtidens smak.

Som Otto Sibum noterar i sin uppsats (277) är arkeologi "the master discipline of material culture studies" och den har därför av naturliga skäl en central plats i boken. Bokens två arkeologiskt inriktade bidrag utgörs av en översikt över performativa metoder och materiella praktiker inom arkeologin (Jill Hilditch) samt av en fallstudie av Patricia Lulof som redogör för processen att skapa en virtuell rekonstruktion av ett etruskiskt byggnads-komplex i 3D. Uppsatserna är metodologiskt mycket användbara och ger dels en överblick över fältet och dess nyckelbegrepp som *chaîne opératoire*, dels exempel på hur begrepp och metoder konkret kan komma till användning i fallstudier.

Bidragen av Petra Kalshoven och Jo Vergunst är tydligt teoretiskt inriktade. Författarna utgår från teorier inom etnografi (Kalshoven) och antropologi (Vergunst). Den förstnämnda reflekterar över återskapandets praktik och mening inom taxidermi, den senare gör en kritisk analys av skillnaden mellan kopior och original med utgångspunkt från gåendets praktik, och hur performativa konstnärer använt aktiviteten att *gå* som en konstform. Vetenskapshistorikern Sibums ovan citerade uppsats om utgångspunkterna för forskningsprogrammet *experimental history of science* har också en tydligt teoretisk orientering.

En för lärare mycket intressant uppsats handlar om hur återarbetande (*re-working*) av recept och experiment kan användas för pedagogiska syften. De fyra författarna till uppsatsen är alla vetenskapshistoriker (Thijs Hagendijk, Peter Heering, Lawrence Principe och Sven Dupré). Medan de flesta av bidragen till volymen ger intressanta teoretiska insikter, aktuella fältöversikter och metodologiska råd så är denna uppsats troligen den mest praktiskt

användbara. De tre fallstudierna ger tre olika vinklar på hur *reworking* kan användas i undervisningen. Detta är alltså väldigt användbart material för lärare, främst inom naturvetenskap och i vetenskapshistoria, vilka funderar på att integrera performativa historiska metoder i sin undervisning.

Vissa kritiska synpunkter måste också meddelas. En udda sak är att de för boken centrala begreppen *reconstruction*, *replication* och *re-enactment* inte används på ett helt konsekvent och genomgående sätt. Problemet här är att termen *reworking* diskuteras ingående i bokens inledning utan att avvisas, och används som om det vore ett av de tre R:en i bidraget av Hagendijk et al. *Reworking* är även ett centralt begrepp för några av bokens övriga författare. Begreppsglidningen slår åtminstone denna läsare som lite märklig. Eftersom de tre R:en i titeln synes vara tänkta att fungera som beteckning på ett nytt interdisciplinärt forskningsfält så borde det ju åtminstone kommenteras att flera av författarna använder andra utgångspunkter och annan terminologi. Möjligen tog man bort termen *reworking* från titeln i sista minuten, ”reconstruction, replication, reworking and re-enactment” känns onekligen lite omständligt både att säga och att skriva.

Jag bör också nämna att bilden av fältet som boken meddelar inte är komplett. Elefanten i rummet är historiskt återskapande som hobby. Det finns i dag ett mycket stort intresse för sådana här studier från en intresserad allmänhet. Det finns många som återskapar historiska dräkter, lagar historisk mat och brygger historiska drycker. Lägg därtill historiska danssällskap, kampkonstklubbar och live-rollspel. Den här boken saknar nästan helt referenser till sådan hobbyverksamhet. Möjligen är detta förbiseende en följd av att en viktig länk mellan den akademiska världen och allmänheten bara nämns i förbifarten: nämligen museerna, och det viktiga arbete som görs där med samlingsbevarande och utställningsarbete. Enligt min mening skulle denna bok vunnit mycket på att tydligare ha tagit sig an frågorna om återskapande som hobby, samt frågor om hur akademiker och andra professionella aktörer kan använda den stora nyfikenhet som finns för sådan här verksamhet för att nå ut med sin forskning. Det är en enorm styrka för fältet att det är väldigt lätt att intressera allmänheten för det. Forskning byter skepnad och blir något annat när den tas upp av aktörer utanför det rent akademiska sammanhanget. Men det kanske inte gör något? Som exempel kan jag nämna min egen forskning med att återskapa 1700-talsmediciner, som synes ha gett inspiration till ett äventyr i *Kalle Anka & C:o* 46 (2020), 5–14. Enligt min mening bör vi akademiker omfamna sådan *ankifering* av forskningen. Det är trots allt i populärkulturen som de allra flestas historieintresse tar sin början.

Dessa anmärkningar till trots, vill jag ändå avsluta med att säga att detta är en fantastisk bok. Den är mycket läsvärd för aktiva forskare inom fältet, ytterst användbar för sådana som är intresserade av att börja arbeta med

performativa praktiker, och den skulle fungera utmärkt väl som kursbok på avancerad nivå. Denna bok kommer utan tvivel att bli en viktig referenspunkt för fältet (oavsett om det kommer att kallas RRR-studier eller ej) under många år framöver.

Hjalmar Fors

Karolinska Institutet

Expedition Vanadis

Bo G. Eriksson, Oscar Ekholm & Bengt Wanselius: *Expedition Vanadis. En etnografisk världsomsegling 1883–1885*. Stockholm: Bokförlaget Stolpe, 2021. 222 s. ISBN 9789189069015, inb.

Fakarava, Tuamotuöarna 1884. Ett fotografi visar en meteorolog och två underlöjtnanter i vita uniformer, som utför magnetiska observationer för justering av skeppskronometern. De tittar ner, med blickarna fästa på sina instrument. En kapten gör noteringar i ett anteckningshäfte. Framför dem på marken sitter en flicka på sex-sju år och tittar rakt in i kameran. Hon bryter den fjärde väggen, tittar på oss liksom frågande: vilka är ni, vad gör ni här på vår ö? I bakgrunden syns en veranda och kokospalmer. Tre personer från den lokala befolkningen skymtas, en av dem i vit klänning. Kanske är hon modern, som kastar ett vakande öga på flickan i förgrunden. Med tanke på de långa slutartiderna kan man anta att inget i denna scen är av en tillfällighet. Det är ingen oplanerad, omedelbar ögonblicksbild. Bilden är arrangerad, de blickstillna personerna, blickarna, de uppställda instrumenten, människorna i bakgrunden – och flickan på marken.

Bakom kameran stod den 22-årige Oscar Ekholm, fotograf på den svenska världsomseglingen med ångfregatten Vanadis 1883–1885. Under 18 månader tog han 700 glasnegativ från de korta uppehållen jorden runt. Originalplåtarna finns numera i Etnografiska museets arkiv i Stockholm. Fotografierna kan visserligen ge intryck av att vara objektiva dokument från en svunnen verklighet, samtidigt är de bilder, inte blott av ting och händelser, utan av föreställningar om världen och den andre. Ekholm, som dog endast 28 år gammal, är i dag en tämligen bortglömd fotograf, men kan sägas vara en av pionjärerna inom svensk antropologisk dokumentärfotografi, även om han inte är fullt så banbrytande som boken låter påskina. Drygt ett decennium tidigare hade exempelvis Lotten von Düben på en resa i Lappland fotograferat samer och deras fjällvärld.

Under Vanadisexpeditionen assisterade Ekholm fältarkeologen Hjalmar Stolpe, känd för sin nydanande grävnings- och dokumentationsteknik vid utgrävningarna av Birka, men som nu slagit in på etnografiskt fältarbete och

insamling av föremål för svenska museer. För dokumentering hade Stolpe denna gång med sig ett helt fotolaboratorium ombord. Inte mindre än bortåt 10 000 etnografiska föremål insamlades under Vanadisexpeditionen. Om denna expedition har nu utkommit en praktfull volym med Ekholms fotografier (bildredaktör Bengt Wanselius) och med text av Bo G. Eriksson, som med hjälp av anteckningar, brev och tidningsartiklar efter Hjalmar Stolpe rakt och okonstlat rekonstruerar färden runt jorden och det etnografiska insamlingsarbetet.

Vanadis lämnade Karlskrona den 5 december 1883. Färden gick över Lissabon till Rio de Janeiro, Punta Arenas och Valparaíso i Chile, Callao i Peru, över Stilla havet, Tuamotuöarna, Hawaii, Marshallöarna, till Japan, Thailand och Calcutta (där Stolpe och Ekholm lämnade Vanadis, för att fortsätta landvägen genom Indien). Motiven bakom expeditionen var inte främst vetenskapliga, utan handelspolitiska, diplomatiska och militära. Det förenade kungariket Sverige-Norge skulle stärka sin position inom världshandeln, beskickningar skulle rustas upp och diplomatiska förbindelser etableras. Prins Oscar, son till kung Oskar II, innehade huvudrollen i det diplomatiska uppdraget. Därtill utgjorde expeditionen en militär skolningsresa. 300 man inom marinen skulle under 18 månader uppövas i skicklighet till sjöss. Vetenskapliga instrument hade tagits med ombord för meteorologiska och magnetiska observationer. Ekholm fotodokumenterade resan. Främmande människor och platser fastnade på plåtarna. Men påfallande ofta dyker Stolpe själv upp på bilderna, framställd som en gentleman och forskningsresande i plommonstop, poserande i exotiska landskap, framför monumentala byggnader, tillsammans med arbetslaget vid utgrävningarna.

Stolpe hade i uppdrag att samla etnografiska föremål. I linje med utvecklingsläran försökte han finna lagarna för ornamentbildningen som skulle gälla alla folk i såväl forntiden som nutiden, över hela jorden – överallt samma utvecklingsgång. Stolpe inspirerades också av Adolf Bastians teori om en ”Elementargedanke” – hans etnografiska standardverk fanns i resebiblioteket – det vill säga idén att det fanns ett slags universella elementartankar, att alla jordens folk var psykiskt likartade, att folkgrupper på samma utvecklingsnivå hittade liknande lösningar på problemen. Boken *Expedition Vanadis* fördjupar sig emellertid inte särskilt i den vetenskapliga bakgrunden till det etnografiska insamlingsarbetet eller det vetenskapliga analysarbetet, men ger likväl en levande beskrivning av hur själva insamlingen gick till, ett arbete som ofta skedde sporadiskt, tillfälligt, hastigt, tvivelaktigt och osystematiskt. Stolpe fick ofta i all hast försöka hinna insamla så mycket som möjligt under de korta uppehåll Vanadis gjorde under resan. Återkommande är Stolpes irritation över denna stress och tidspress. Inte hade han begett sig ut för att ligga sysslös på havet och bara lägga till i hamnar för att proviantera och fylla på kolförrådet. Han beklagade sig över denna maktlöshet,

sysslöshet och vantrivsel i sitt, som han kallade, ”flytande kasernliv” (47).

Vetenskapsakademien hade gett honom i uppdrag att samla uppgifter i den fysiska antropologin och hade för detta ändamål skickat med nödvändiga mätinstrument. Exakt hur dessa instruktioner formulerades och vilka som stod bakom dem diskuteras dock inte. Kroppsmätningarna gjorde Stolpe motvilligt, menar Eriksson, och fullföljde inte uppdraget med hänvisning till just tidsbrist. Stolpe försökte bland annat ta bilder och göra mätningar av patagonier. Men de protesterade. Flickan som skulle mätas krånglade och stod ej stilla. Stolpe blev arg. Ekholm gav sig även på att fotografera den nakna Akata på den bergiga vulkanön Nukuhiva, Marquesasöarna. Stolpe tröttnade emellertid på avgjutningar och mätningar, övergav det antropologiska och koncentrerade sig på museifrågan.

Källorna ger inte en enkel, entydig bild av synen på den andre. Den är ambivalent, invecklad och tvetydig. Olika personer reagerade på olika sätt från stund till stund. Stolpes förhållningssätt kan kontrasteras mot skeppsprästen Immanuel Kiellman-Göransons moraliserande och nedlåtande värderingar av de exotiska naturfolken som denne rapporterade hem till *Blekinge Läns Tidning*. Pastorn skrev med en ”förunderligen enfaldig penna” (80), som Stolpe uttryckte det. Det finns nästan något misantropiskt hos Stolpe, denne antropolog och människokännare. Han skäms, vämjes i utfall mot sina förfärligt outvecklade medresenärer – ”men i hvilket sällskap reser Du då omkring världen!” (78) Även Stolpe själv är mångtydig och motsägelsefull, å ena sidan ett mer eller mindre tjänstvilligt redskap i det koloniala projektet, å den andra en inkännande medmänniska. Han beskriver hur urfolken på Eldslandet kämpar en hård kamp med naturen. De, säger han, står inte lägre än vad våra förfäder en gång stått, men de förunnas inte att höja sig till en högre ståndpunkt, utan är ”dömdt att förintas genom civilisationens brännheta andedrägt” (51). Han ser hur de håller på att gå under. Samtidigt är han som besatt av dokumentering av folktyper, mäter och låter avporträttera kvinnor och män, och triumferade när han hittade skallar att ta med sig hem. Hans egna hastiga arkeologiska utgrävningar i gravfältet vid Ancón, norr om Lima, påminner mer om gravplundring än vetenskaplig undersökning.

Vanadisexpeditionen ger onekligen en hel del stoff för historiska undersökningar av synen på den andre. Frågor kring kroppsmätningarna, skullsamlandet, de ovetenskapliga utgrävningarna, det moraliskt tvivelaktiga, kolonialismen och rasismen, tränger sig på. Författaren seglar förbi dessa undervattensgrund, utan att riktigt gå i dialog med tidigare forskning. Stolpe frikänns från djupare engagemang i det koloniala projektet. Konstvetaren Åsa Bharathi Larssons avhandling *Colonizing fever. Race and media cultures in late nineteenth-century Sweden* (2016) omnämns inte alls även om

den uppehåller sig i ett långt kapitel vid just Vanadisexpeditionen och dess fotografier av människor. Bharathi Larssons postkolonialt drivna, kritiska analys av den koloniala blicken hade varit intressant att brytas mot Erikssons mer dämpade skildring av en etnograf och en fotograf på världsomsegling. Det är trots allt ett fantastiskt material Eriksson tagit fram, med enastående fotografier, helt enkelt en levande skildring av en resa – det måste sägas. Bakom bilderna finner man tankar om världen och den andre. Det är dessa tankar som gör att vi kan se, och uppfatta, vad fotografierna fångat under ett ögonblick i tiden.

David Dunér

Lunds universitet

Upplysningens element

Hjalmar Fors: *Upplysningens element. Materia och världsbild under 1600- och 1700-talet*. Stockholm: Fri tanke, 2020. 313 s. ISBN 9789188589460, inb.

I *Synthesis*, en internationell serie med bidrag till kemins historia, publicerade Hjalmar Fors, en av våra främsta kännare av kemins historia i Sverige, *The limits of matter. Chemistry, mining and Enlightenment* (2015). Boken har nu kommit i svensk språkdräkt, utgiven på ett svenskt förlag och i en översättning av Lisa Sjösten. Den har därmed blivit lättare tillgänglig för en svensk publik, vilket är glädjande.

Fors skildrar hur kopplingen mellan alkemi och kemi under 1600-talets lopp gradvis försvagades i Sverige och hur kemin ett stycke in på 1700-talet kom att utvecklas mot en mer exakt vetenskap i samhällsnyttans tjänst. Fors använder sig av begreppet *chymie* (chymistry), som lanserats av de amerikanska vetenskapshistorikerna William R. Newman och Lawrence M. Principe, för den period då alkemi och kemi kan sägas ha varit sammanflätade. Fors menar att den perioden i Sverige slutar under 1720-talet.

En central fråga för Fors är att analysera den historiska och sociala process som ledde till att metaller började betraktas som grundämnen. Vidskepelse och föreställningar om transmutationer levde länge kvar. En kärnfråga var just hur metaller uppstod. Innan metaller kom att betraktas som grundämnen, var uppfattningen spridd att metaller kunde transmuteras eller omstöpas i andra metaller; drömmen var att kunna framställa guld. Långt in på 1700-talet och även senare fanns det privatpersoner som ägnade sig åt sådana försök, trots att chymin övergått till att bli kemi och alltmer vetenskapligt orienterad. Såväl i Sverige som utom landets gränser bidrog framsteg inom bergshanteringen till gradvis ökad förståelse för hur metaller uppträdde och hur de skulle utvinnas och bearbetas ur gruvmalmen.

Den förste betydande chymisten i det år 1637 inrättade Bergskollegium var Urban Hiärne. I den värld som han verkade i var övernaturliga fenomen något som hörde till vardagens verklighetsuppfattning. Det gällde inte minst inom bergshantering och gruvdrift, där det fanns en vida spridd tro på magi och osynliga ting. Troll och andra väsen kunde under vissa förutsättningar motarbeta eller hjälpa människor som till exempel ägnade sig åt gruvhantering och sökte efter malmådror. Dessa föreställningar fanns hos auktoriteter som Olaus Magnus, Agricola och Paracelsus, alla verksamma i föregående sekel, långt före Hiärne. I unga år, under studierna i Uppsala på 1660-talet, blev Hiärne cartesian, men efter flera års utlandsvistelse, bland annat i London och Paris, hade han tillägnat sig paracelsiska och nyplatoniska tankar. I hans tankevärld fanns även tron på magi och osynliga ting närvarande.

En lärjunge till Hiärne var Erik Odhelius, adlad Odelstierna, (1661–1704). Han företog under 1680-talet en flera år lång studieresa på kontinenten för att lära sig apotekaryrket och hur chymiska studier och bergsbruk bedrevs. Vid sin hemkomst anställdes han vid Bergskollegium, där han snart avancerade och 1695 blev assessor. Odhelius kom med åren att bli mer skeptiskt inställd till den transmutativa chymien. Christopher Polhem, verksam samtidigt och långt efter Odhelius, menade att guld inte kunde framställas på konstgjord väg, men att mineraler och metaller skapades genom transmutation nere i jorden under mycket högt tryck, en uppfattning som var allmänt spridd. Den laborativa chymien kom genom Bergskollegium att bli användbar inom gruvnäringen och alltmer samhällsnyttig. För myndigheterna blev förbättringar inom bergshantering och dess produktion det väsentliga; transmutationer och drömmar om att kunna tillverka guld blev med åren ointressanta.

Influenser från kontinenten och inte minst från Herman Boerhaave ledde till ett mer kritiskt tänkande och förbättrade laborativa undersökningar från slutet av 1720-talet, när Georg Brandt fick ansvaret för Laboratorium Chymicum vid Bergskollegium. Den mekaniska kemin slog igenom. Snart följdes Brandt av män som Scheffer, Cronstedt, Rinman, Qvist och von Engeström som genom analyser inom mineralogi, metallurgi och proberkonst skapade en ny grund för hur man betraktade metaller och mineralers sammansättning.

Hjalmar Fors har med denna bok förtjänstfullt lyft fram den moderna kemins förhistoria i Sverige, vilken tidigare blivit tämligen ignorerad, eller bortglömd. Fokus hos tidigare författare har i allmänhet legat på den period och de framsteg som gjordes långt senare, under Bergman, Scheele och Berzelius, män som nådde internationell ryktbarhet. Nu har Fors med en välskriven volym kunnat fylla en lucka i svensk vetenskapshistoria. Att han gått grundligt tillväga visar förteckningen över litteratur, noter och register, som tillsammans upptar i det närmaste 100 av bokens 312 sidor. En synpunkt

som man skulle kunna anlägga är att den svenska upplagan borde haft ett litet avsnitt om tidigare forskning i Sverige när det gäller det aktuella ämnet. En avvikande syn på Sten Lindroths och framför allt Tore Frängsmyrs bedömning av Johan Gottschalk Wallerius gärning dyker upp (186), varför man ställer sig frågan hur deras och exempelvis Hugo Olssons, *Kemiens historia i Sverige intill år 1800* (1971), mer än femtioåriga forskning står sig i dag. Men detta är bara en liten notering i marginalen till en mycket läsvärd volym, som ursprungligen vände sig till en internationell publik.

Erik Hamberg

Uppsala universitet

Akademiska interiörer

Carl Frängsmyr: *Akademiska interiörer*. Uppsala: Acta Universitatis Upsalensis, 2021. 395 s. ISBN 9789151310824, inb.

Utgivandet av program i samband med akademiska ceremonier har en lång tradition vid de svenska universiteten. Ursprungligen på latin och främst fyllda av allmän högtidsretorik kom dessa med tiden att bli fora för vetenskapliga uppsatser; detta särskilt i programmen för promotioner och professorsinstallationer. Vid de förra skrevs uppsatsen av fakultetens utsedde promotor, vilket borgade för ämnen med viss vetenskaplig närhet till berörda promovendi. Vid installerandet av nya professorer ålåg uppdraget däremot länge universitetets rektor, så att dennes disciplinära hemhörighet, inte den nye professors, styrde ämnesvalet. Resultatet kunde bli märkliga kombinationer som när en lundamedicinare installerades med ett program om "Shakespeare och skalderna" eller en kemist i Uppsala med en skrift "Om Sveriges inflytande på konungavalet i Polen 1704".

I våra dagar har dessa programartiklar ändrat karaktär. Åtminstone i Lund och Uppsala avhandlar de i regel allmänt universitetshistoriska ämnen snarare än snävt disciplinspecifika studier. Ej heller förväntas rektorer och promotorer avsätta tid till författande; här har i stället en mindre krets av forskare inom universitets-, idé- och lärdomshistoria tagit över ansvaret, och i Uppsala har en av det senaste decenniets flitigaste sådana skribenter varit idéhistorikern Carl Frängsmyr. I *Akademiska interiörer* har han samlat tio texter som helt eller delvis bygger på sådana programartiklar men även på andra spridda föredrag och texter (varav en tidigare opublicerad). Fyra av texterna är personporträtt – eller snarast tidsbilder med utgångspunkt i enskilda akademikeröden – medan lika många utgör historiker över enskilda discipliners utveckling. En annan förändringsprocess över tid skildras i "Professorsämbetet i vardag och ceremoni", medan det återstående kapitlet

utgår från en enskild händelse: 1843 års studentmöte. Oavsett utgångspunkt är de personhistoriska inslagen dock framträdande. Frängsmyr sätter individer i centrum oavsett om han skildrar ett ämnes historia eller en allmän idéströmning i tiden. Eller som han själv skriver: ”Ett lärosäte må till det yttre vara en organisation men det är enskilda människor med drömmar, tvivel och förhoppningar som utgör dess väsentliga inre liv”. En styrka är här hans påtagliga kunskaper om de många olika personliga förbindelser som fanns mellan äldre tiders akademiker, makthavare och publicister. Gemensam geografisk bakgrund med åtföljande studentnationstillhörighet liksom medlemskap i mer eller mindre seriösa ordenssällskap och kottier är sådana aspekter som Frängsmyr ofta torde veta mer om än vad en mer snävt inomdisciplinär skildrare av ett enskilt ämne hade kunnat förväntas göra.

Kronologiskt ligger tyngdpunkt under 1800-talets senare hälft och det tidiga 1900-talet (även om särskilt ämneshistorikerna naturligt nog kan sträcka sig bortom dessa gränser). Frängsmyr motiverar detta med att det var 1800-talet som såg det ”moderna” universitetet uppstå i ”[e]n ny andlig jordmån”. Betydelsen av 1852 års nya universitetsstatuter framhålls flera gånger som en vattendelare mellan en äldre, främst undervisningsinriktad tid och en nyare med mer fokus på vetenskaplig forskning. I Stig Strömholms efterföljd menar Frängsmyr också att det var på 1800-talet som ”den moderna student-typen” föddes. Härutöver kan dock även en mer prosaisk orsak tänkas i det faktum att Frängsmyrs hittills mest omfattande forskar- och författaruppdrag utgör fullbordandet överbibliotekarien Claes Annerstedts kring förra sekel-skiftet påbörjade övergripande historik över Uppsala universitet. Detta resulterade 2010 i två fylliga band om just perioden 1852–1916, och *Akademiska interiörer* kan därför delvis ses som ett antal detaljerade fördjupningar kring teman, personer och händelser i detta övergripande verk, där författaren naturligt nog kunnat bygga vidare på redan framforskat källmaterial.

Den främsta läsoplevelsen ger personporträtten; inte bara för att Frängsmyrs genuina intresse för de utvalda individerna märks, utan för att dessa i flera fall var särpräglade personligheter. Disciplinöversikterna har något litet mer pliktskyldigt över sig, vilket ju är naturligt då ämnet här styrts av vilken professur som skolat återbesättas. Även här förhöjs dock framställningen när Frängsmyr får en intressant företrädare att sätta tänderna i, som den stridbare Teddy Brunius, vars akademiska liv och strider dominerar kapitlet om estetikämnet. Och på tal om akademiska tjänstestrider kan konstateras att dessa generellt är väl företrädade. Även detta är naturligt då möjligheterna till befordran förr var få och hett eftertraktade, men också som ett nästan oundvikligt resultat av den slagsida som finns i våra universitetsarkiv. För medan utförliga protokoll, inlagor och brev rörande disputation-, tillsättnings- och befordringsärenden ges i mängder så inskränker sig källorna till den akademiska vardagens löpande sysslor ofta blott till

föreläsningsskatalogernas kortfattade rubriker. Detta i vart fall om man inte har turen att finna minnesbilder i enskilda memoarer och liknande. Trots detta lyckas Frängsmyr teckna fylliga bilder av människor – och akademiker – av kött och blod, icke blott kombattanter kring vakanta professorsstolar.

Skall några kritiska anmärkningar göras är det att texterna, trots omarbeting inför bokutgivningen, rymmer en del upprepningar. Exempelvis tas motsättningarna mellan filosofi och naturvetenskaper under den boströmska idealismens avklingande upp på ett likartat sätt i flera kapitel, där hänvisningar hade kunnat räcka i alla utom ett. Vidare underlåter författaren att närmare förklara en del *en passant* nämnda företeelser – det må vara 1889 års orientalistkongress eller det så kallade ”skandalhuset” – där jag inte tror att man alltid kan förutsätta läsekretsens förkunskaper. Men som helhet utgör boken en kunskapsrik och spännande serie glimtar ur en delvis ganska nära, delvis mer avlägsen universitetsvärld vid Fyris strand.

Fredrik Tersmeden

Lunds universitet

Hermeneutik som metod

Nils Gilje: *Hermeneutik som metod. En historisk introduktion*, övers. Sten Andersson. Göteborg: Daidalos, 2020. 296 s. ISBN 9789171735942, hft.

Det råder brist på böcker på svenska om metod för idéhistoria. Därför väcker Nils Giljes nya bok om hermeneutik som metod nyfikenhet. Det visar sig dock att det inte är en metodbok i reguljär mening, utan snarare en exposé över hermeneutikens historia som lägger särskild vikt vid frågor om metod. I Sverige är Gilje nog mest känd som medförfattare till *Samhällsvetenskapernas förutsättningar* (1992). Han var under lång tid verksam som professor i vetenskapsteori i Bergen och har skrivit såväl filosofihistoriska och vetenskapsteoretiska som kulturhistoriska arbeten. I den här boken försvarar Gilje ett särskilt perspektiv på hermeneutik, dels vad han kallar ”hermeneutisk intentionalism” – att texters och handlingars mening ligger i författarens eller aktörens intention, dels att se hermeneutik som en metod som kan formuleras som en uppsättning regler.

Vilka aspekter av hermeneutikens historia tas upp? Antik textkritik och medeltida bibelkritik nämns i korthet. Gilje går raskt vidare till reformationens ökade fokus på bibeltexterna och Martin Luthers regler för bibeltolkning (*Skriften allena* och *Skriften är sin egen uttolkare*). Ett helt kapitel ägnas Baruch Spinozas historiserande textkritik, som visade att bibeltexter gav uttryck för hur dåtidens människor tänkte snarare än Guds röst. Det gjorde det möjligt för Spinoza att kritisera andra samtida tolkningar av Bibeln.

Samtidigt vaskade Spinoza fram ett mer grundläggande budskap om rättfärdighet och kärlek, i ett slags rationaliserad tolkning med hjälp av hermeneutisk kritik och förnuftets ljus, fri från blind auktoritets- och bokstavstro. För att undersöka bibeltexternas mening och de verkliga författarnas intentioner behövde man tolka textdelar i relation till texten som helhet, ta hänsyn till dåtida språk, tillkomstvillkor och den dåtida publik som texten var ämnad för, samt vara uppmärksam på om texterna gav uttryck för dolda partsintressen i dåtida konflikter. Spinoza framhöll även den tolkningsetiska regeln om att behandla andra författare som man själv vill bli behandlad. Spinoza framställs här som den som lägger grunden för modern hermeneutik och som en företrädare för hermeneutisk intentionalism. Några av de regler som Spinoza tar upp förekommer förvisso redan hos Augustinus, vars *De doctrina Christiana* var ett tidigt försök till en regelbaserad hermeneutik som av somliga betraktats som det mest inflytelserika verket i hermeneutikens historia. Augustinus behandlas inte i boken, som lägger tonvikt vid hermeneutikens moderna historia.

Idén om hermeneutik som metod vidareutvecklades inom tysk historism, som Gilje behandlar i kapitel 3 med fokus på Johann Gottfried Herder och Wilhelm Dilthey och med en kort blick på Friedrich Schleiermacher. Här redogörs för Herders idéer om behovet av att tolka kulturuttryck i relation till kulturella livsformer som helheter och om kulturella skillnader och individers och kulturers egna måttstockar. Vidare betonas att Herders begrepp om *Einfühlung* och Diltheys begrepp om *Verstehen* inte bör missförstås som en naiv idé om telepatisk förmåga, utan förutsätter omfattande kunskaper om det som forskaren ska leva sig in i. Medan Schleiermacher här främst framställs som en förmedlande länk, lyfts Dilthey fram som den som vidgar hermeneutiken till att även gälla mänskliga livsyttringar i allmänhet, inte bara texter, och gör förståelse till den grundläggande kategorin för *Geisteswissenschaft*. Kapitlet om Max Weber framhåller hans betoning av aktörers egna uppfattningar om sin situation och av hur subjektiva intentioner kan fungera som förklarande orsaker som kan tolkas med hjälp av idealtypiska begrepp i stället för abstrakta lagsamband. I kapitlet om Dilthey och Weber tenderar sådana aspekter att hamna utanför synfältet som inte riktigt passar in i hermeneutisk intentionalism och som i stället handlar om att förstå världsbilder, samhällseliga fenomen och människans karaktär i ett historiskt perspektiv.

I framställningen av Hans-Georg Gadammers hermeneutik märks en viss motvilja som skiljer det från övriga kapitel, särskilt när Gadammers texter från nazitiden anklagas för att vara anstrukna av nazism. Gilje uppfattar att Gadamer i en text tillämpar Herders idéer om folk på ett sätt som åtminstone ligger nära nazistisk jargong och att det illustrerar det problematiska i att låta hermeneutikens tillämpningsdimension få företräde framför förfat-

tarens intention. Gilje argumenterar också för att juridisk hermeneutik, som Gadamer framhöll som förebildlig för humaniora, i högre grad än Gadamer hävdade bygger på att undersöka fakta i målet och att tolka intentioner hos gärningsmän och lagstiftare. Att diskussionen främst förs inom ramen för hur man når kunskap om det förflutna gör att en del av Gadamers perspektiv försvinner, till exempel den praktisk-filosofiska dimensionen, tolkningssubjektets delaktighet och förändring i den hermeneutiska cirkeln samt vilken form av kunskapsutveckling som eftersträvas och hur det påverkar vilken typ av hermeneutik som är relevant. Gentemot tendensen att likställa Gadamers hermeneutik med hermeneutik i allmänhet, gör Gilje snarast det omvända: Gadamers hermeneutik blir en problematisk avvikelse från den hermeneutiska intentionalismens långa historia. Giljes eget perspektiv har betydligt mer gemensamt med Quentin Skinner och Cambridgeskolan, som behandlas i kapitel 6. I bokens sista kapitel diskuteras Alfred Schütz idéer om samhällsvetenskapens förhållande till aktörers egna tolkningar, Clifford Geertz idé om tjocka beskrivningar och Anthony Giddens idéer om strukturering och dubbel hermeneutik. Avslutningsvis försvarar Gilje en modell för intentionella förklaringar som arbetar med en hermeneutisk cirkel som ett slags hypotetisk-deduktiv metod för att göra tolkningar prövbara.

Boken har med sitt fokus på att förklara handlingar en viss samhällsvetenskaplig prägel. Gentemot slentrianmässigt avfärdande av intentionstolkningars relevans erbjuder boken beaktansvärda argument. Den skiljer sig från böcker om hermeneutik som främst har en vetenskapsfilosofisk karaktär och ger därför ett tillskott till litteratur om hermeneutik på svenska. Som lärobok om hermeneutisk metod för idéhistoria finner jag den något ensidig. Det som ska förstås inom ramen för hermeneutik kan handla om många andra sorters fenomen än handlingar och texter och dessa fenomenets mening kan handla om mycket annat än aktörers intentioner.

Martin Wiklund

Stockholms universitet

Migrants in the profane

Peter E. Gordon: *Migrants in the profane. Critical theory and the question of secularization*. New Haven CT & London: Yale University Press, 2020. 196 p. ISBN 9780300250763, e-book.

In *Migrants in the Profane*, the intellectual historian Peter Gordon takes on “the question of secularization” in the work of three prominent critical theorists: Walter Benjamin (1890–1940), Max Horkheimer (1895–1973),

and Theodor W. Adorno (1903–1969). This is a welcome task but quite a challenge, not least because of their persecution as Jews at the hands of the Nazi regime and the role an association of critical theory with Jewishness plays in today's anti-Semitic conspiracy theories regarding so-called "Cultural Marxism". Still, it is an inescapable fact that all three thinkers wrestled with religious themes in relation to critical theory. In the background looms a question regarding modern normativity: is critique of existing social conditions possible without a transcendent source of authority?

Starting out from Benjamin, Gordon continues with a chapter on Horkheimer, and finishes with Adorno. The book thus focuses on the individuals rather than on themes common to them and presents them in an order which indicates an underlying idea of progression, a suspicion confirmed by Gordon's narrative. It is therefore not surprising that the chapter on Benjamin ends with a presentation of what Gordon regards as an inherent and unsolved antinomy in his work: Benjamin "oscillates without resolution between messianism and materialism", we are told (63). Gordon devotes much space to a discussion of the well-known allegory of a chess automaton from Benjamin's theses "On the Concept of History". Here, Benjamin famously described theology as the hidden mover behind historical materialism, which for Gordon becomes an illustration of how his interest in mysticism coloured his approach to Marxism. Ultimately, the verdict is that Benjamin's "political theology" burdens secular modernity with a "stigma of normative deficit that cannot be healed on its own terms" (141).

Horkheimer, Gordon claims, further radicalized Benjamin's notion of a modern normative deficit. Over his career, Horkheimer exhibited a gradual reevaluation of religion, from a historical materialism tinted with Schopenhauerian pessimism, through a conception of Jewish monotheism as signifying both dominance and its critique within the dialectic of modernity, for it to become a redemptive alternative in a world that has lost the horizon of emancipatory social transformation. For the ageing Horkheimer, theology was perceived as, in the disparaging words of Habermas, "the only alternative to a desolate positivism" (94), and science increasingly as the accomplice of social domination.

In the final chapter, Gordon sets out to investigate whether Adorno was able to escape the fate of his friends and "locate the resources for [...] redemption within modernity itself" (95). It was Adorno who expressed the idea that "theological content" in order to persist would have to be transformed through a "ruthless" migration into the profane, providing the title for Gordon's book (111–112). Following this dictum, Gordon traces an affinity with and care for a remnant of theology and concern with transcendence in Adorno's negative dialectics. Through an intricate operation, Adorno simultaneously "took his leave of both radical atheism and radical theism"

(141). Instead, we are told, he “found in religion the critical energy” that made the modern normative deficit visible, but did not seek its remedy there (142). In the conclusion, Gordon presents Adorno’s secularized critique as the proper form of critical theory for our time.

Gordon is a prominent scholar, and this work will likely be regarded as an authoritative statement on its topic. Unfortunately, it shows substantial weaknesses. This is not least caused by a lack of engagement with the theological context that dominated German intellectual life during the first decades of the twentieth century, as well as with the theological challenge to that hegemonic form of “Cultural Protestantism”. There is no mention here of Ernst Troeltsch or Karl Barth, nor of a figure like Oskar Goldberg, despised but recognized by Gershom Scholem and Benjamin (and by Thomas Mann) as a major figure in the modern resurgence of Jewish mysticism. It is also curious that Gordon does not mention Benjamin’s unfinished fragment on “Capitalism as Religion”, a mainstay in current discussions of Benjamin’s critique of both phenomena. Finally, the fact that the book is a product of Gordon’s Franz Rosenzweig lectures, and that he himself is the author of an earlier book on Rosenzweig and Heidegger, makes it even more perplexing that this major influence on modern Jewish intellectual life is treated only in passing.

This may look like an exercise in antiquarian pedantry, but it touches upon vital aspects of the business of intellectual history. If the subjects of Gordon’s study sought to conceptualize a more complex relationship between religious thought and critical theory than what Enlightenment rationality and orthodox Marxism allowed, what does it mean to regard their thought in isolation from their direct frame of reference for theological matters?

In addition, Gordon appears to view the terminology at hand as given, treating distinctions between tradition and modernity, religion and the secular, theism and atheism, theology and science, myth and reason, transcendence and immanence, almost as natural facts rather than historical constructs, and often as overlapping categories (faith and messianism with myth, science and atheism with reason, and so on). To some extent (though not as far as it is for Gordon), this was also the case for Adorno, Benjamin, and Horkheimer (whose dialectical inquiry into religious categories show insight into their problematic character). However, that leaves us with the question to what extent their struggles with modern normativity owes something to the limits of the conceptual resources at hand, and whether we by reproducing that structure remain captive to the same conundrum. Unfortunately, this critical question seems to have escaped Gordon’s attention.

Hjalmar Falk

University of Gothenburg

The campaign

Olof Hallonsten: *The campaign. How a European Big Science facility ended up on the peripheral farmlands of Southern Sweden*. Lund: Arkiv förlag, 2020. 335 s. ISBN 9789179243449, hft.

European Spallation Source har gjort förkortningen ESS lika känd bland forskningspolitiskt intresserade svenskar som bland världens neutronanvändande forskare. Vad det handlar om är en anläggning som sedan mitten av 2010-talet byggs i Lund för att skapa neutronpulser med tidigare ouppnådd intensitet. Om det lyckas vill säga. För även om konstruktionen förstås bygger på modeller och beräkningar samt beprövad teknik så innebär ambitionerna att bygga något bättre än det som redan finns också att ESS med nödvändighet måste bryta ny mark. Något som alltid medför ett visst mått av risktagande.

Att bygga en forskningsinfrastruktur av detta slag är dyrt. Prislappen för anläggningen ligger på 1 843 miljoner euro i 2013 års värde, vilket i dag innebär cirka 19,8 miljarder kronor med redan kända fördyringar oräknade. Sverige står för minst 35 procent av kostnaderna som i övrigt täcks av femtontalet partnerländer, men där eventuella kostnadsökningar sannolikt kommer att drabba den svenska staten ensam.

Allt detta och mycket mer behandlas och analyseras i *The campaign*, som utan tvekan är den främsta och mest uttömmande framställningen hittills om den samtida vetenskapshistoria som ESS utgör. Ett första förslag på en paneuropeisk neutronforskningsanläggning gjordes 1990 av en arbetsgrupp som satts samman av den europeiska kommissionen för det ändamålet. Under 1990-talet togs det fram mer konkreta planer på anläggningen och när Öresundsbron öppnades år 2000 tog danska och svenska neutronforskare initiativ till att få ESS byggd i Skåne. Det saknades inte konkurrens. Intresse för att husera anläggningen fanns från början både i Storbritannien och Tyskland. Engagemanget svalnade dock så småningom och i stället tillkom alternativa platser i Spanien och Ungern. Först 2009 kom deltagarländerna överens om att ifall ESS skulle byggas så skulle det ske i Lund. Det hade då gått nästan tjugo år från idé till beslut. Ändå återstod fortfarande den svåraste frågan, finansieringen. Efter förhandlingar på högsta politiska nivå kunde så till slut en lösning nås och byggstarten kom till stånd i mitten av 2010-talet.

Frågan som Olof Hallonsten ställer sig är hur det kan komma sig att en så stor, dyr och viktig anläggning som ESS kom att byggas i det ur europeiskt perspektiv perifera Lund, där det dessutom endast fanns begränsade erfarenheter av neutronforskning. Det korta svaret som ges är genom en framgångsrik kampanj (12). Det längre inbegriper en rad processer som satts i

rullning av olika skäl och en lika lång rad individer som engagerar sig av minst lika många anledningar.

Mycket förenklat bör förklaringar till att ESS blir till främst sökas i olika internationella och europeiska sammanhang, medan skälen till att anläggningen byggs i Lund bäst söks i nationella svenska sammanhang. Med adekvata utblickar och bakgrundsteckningar ligger fokus i framställningen på svenska nationella, regionala och lokala processer. Det hela blir en vindlande genomgång som tydligt visar på komplexiteten i de historiska skeenden som krävdes för att en så stor forskningssatsning som ESS kom att placeras vid ett ur internationellt perspektiv medelmåttigt universitet i Europas utkant.

Hallonsten är särskilt intresserad av två sammanhang. För det första en expansiv svensk forskningspolitik under regeringen Reinfeldt 2006–2014 som exempelvis innebar att statsmedel satsades strategiskt och konkurrensutsattes, något som ledde till att Vetenskapsrådets anslag mer än fördubblades. Att den dåvarande folkpartistiska ledningen för Utbildningsdepartementet såg ESS som en viktig symbol för sin forskningspolitik, ”ett målandarprojekt”, låg självklart inte anläggningen i fatet. Inte heller att Lunds universitetsdirektör Peter Honeth utsågs till statssekreterare i samma ministerium. För det andra att kampanjen för ESS pågick parallellt med bygget av en världsledande anläggning för synkrotronljus (röntgenstrålning) i Lund, MAX IV. Enligt Hallonsten innebar den ytterligare draghjälp för försöken att få ESS till Lund.

Kampanjen för ESS kröntes enligt Hallonsten med framgång eftersom förespråkarna kombinerade olika institutionella system och maktstrukturer som vetenskap, politik och marknadsföring i stället för att följa de vedertagna processer som fanns på varje enskilt område (286). Exempelvis utvärderades aldrig de vetenskapliga argumenten för ett svenskt värdskap för ESS på ett mer genomgripande sätt. I stället lanserades en slagordsinriktad marknadsföringskampanj.

Ytterligare förklaringar är uthållighet och anpassningsförmåga (288). Försöken att få ESS till Lund pågick alltså mellan 2000 och 2009 med ytterligare fem år av förhandlingar för att säkra finansieringen, något som självklart förutsätter uthållighet. Under så lång tid växlade också vindarna vad gäller både möjligheter och hot, vilket hanterades genom att anpassa bland annat ambitioner och argumentation.

Analysen är övertygande, men kanske känns titeln *The campaign* ändå lite missvisande. För även om skälen till att ESS hamnade i Lund till stora delar kan tillskrivas en medveten och koordinerad vetenskaplig, politisk och marknadsföringsmässig kampanj, så finns här också ett inte oviktigt mått av lyckosamma omständigheter som innebar att ESS visade sig ”vara på rätt plats vid rätt tillfälle” (285–286). Exempelvis kroknade konkurrensen efter 2002 då ansökningar från Tyskland och Storbritannien drogs tillbaka, något

som helt säkert ökade Lunds chanser (292). Intrycket är att både tur och skicklighet var avgörande, där kampanjen för Lund var en av flera nödvändiga, men inte tillräckliga, komponenter. Det är insikter som dessa som gör *The campaign* till oundgänglig läsning för alla vetenskapshistoriskt eller forskningspolitiskt intresserade.

Thomas Kaiserfeld

Lunds universitet

Explorations in Baltic medical history

Nils Hansson & Jonatan Wistrand (red.): *Explorations in Baltic medical history, 1850–2015*. Rochester NY: University of Rochester Press, 2019. 260 s. ISBN 9781580469401, inb.

Det hör inte till vanligheterna att medicinens historia studeras utifrån ett regionalt perspektiv men i antologin *Explorations in Baltic medical history, 1850–2015* (2019) står just en regions medicinska liv och vetande i fokus. Med Östersjön som sammanbindande element, undersöker de tretton författarna hur medicinsk kunskap spreds, förmedlades och överfördes (latinets/engelskans *transfer* är centralt i boken) i Östersjöregionen under 1800- och 1900-talen. De två avslutande kapitlen tittar närmare på samtida fenomen som biobanker och hemodialys och flyttar därmed tidsspannet för undersökningen in i våra dagar.

En av de många förtjänsterna med boken är att den illustrerar de nationella gränsförskjutningarna i Östersjöområdet historia, antydda redan av namnen på städer som Stettin (Szczecin), Breslau (Wrocław) och Dorpat (Tartu). Ett syfte med studien har också varit att undersöka regionens medicinska historia på tvärs mot den nationella historieskrivningen. På den här punkten utnyttjar författarna på ett konstruktivt sätt det faktum att Östersjöområdet inte låter sig definieras entydigt. Fastän geografiska beteckningar som Nordöstra Europa, Baltoskandien eller det tyska Ostseeraum kan tyckas nära besläktade, är de laddade med olika ideologiska och politiska föreställningar om vad människorna i den här delen av världen har och har haft gemensamt. Kort sagt, de språkliga och kulturella skillnaderna och pluraliteten av identiteter i regionen lyfts fram på bekostnad av idén om en homogen nationalstat. Det är till antologins fördel.

Inledningsvis pläderar redaktörerna Nils Hansson och Jonatan Wistrand för en historia där rummet inte underställs tiden och där mänskliga erfarenheter tillåts att komma till fullt uttryck mot bakgrund av geografiska och spatiala förhållanden. Inte oväntat åberopas Fernand Braudels klassiska studie av medelhavet under Philip II som historiografisk förebild men Brau-

del har mest fungerat som inspiration till valet av studieobjekt. Östersjöområdet geografiska förutsättningar för framväxten av en specifik medicinsk kultur kan man endast skönja konturerna av. I stället ligger fokus på utbytet av medicinska kunskaper och erfarenheter och på hur resor, möten och kontaktnät formade det medicinska vetandet i norra Europa.

Explorations in Baltic medical history är indelad i två delar. Den första delen behandlar kunskapsöverföringen olika aktörer emellan. I regel brukar den typen av kunskapsrelaterade studier rikta in sig på de vetenskapliga disciplinerna men som Michaela Malmberg visar i sitt bidrag om bäckenmassagens bortglömda historia kan patienten också fungera som katalysator för nya behandlingsmetoder. Lanserad under andra hälften av 1800-talet av den svenske sjukgymnasten Thure Brandt, importerades bäckenmassagen till Finland via kvinnliga patienter och fysioterapeuter som reste över Östersjön till Stockholm för att genomgå behandlingen, respektive lära sig den. Som Malmberg framhåller har medicinhistorien sällan uppmärksammat patientens roll som medicinsk agent fastän denne ofta haft en avgörande betydelse för förmedlingen av ny kunskap och nya behandlingsmetoder till såväl läkare och andra patienter som till den breda allmänheten.

Den andra delen har överbryggandet av Östersjön som tema. Utbytet av vetenskapliga idéer och formandet av professionella och familjära vänskapsband över nationsgränserna står i centrum för Axel C. Hüntelmans kapitel om grundandet av det danska seruminstitutet i Köpenhamn 1902. Hüntelmann applicerar ett nätverksperspektiv för att ringa in huvudpersonerna i tid och rum. Det rörde sig om ett nära sammantvinnat nätverk av biologer, bakteriologer och patologer som inkluderade bland andra danskarna Carl Julius Salomensen och Thorvald Madsen och tysken Paul Ehrlich och som sträckte sig över Breslau (nuvarande Wrocław), Berlin och Köpenhamn. Hüntelmann visar hur nätverket uppstod och upprätthölls genom vad han kallar för "den moraliska ekonomins givande och tagande". Den genomgångna korrespondensen visar att gränserna mellan vetenskap och privatliv suddades ut. Det var inte endast särtryck, bakterieodlingar och fallstudier som skickades fram och tillbaka mellan Danmark och Tyskland utan även gratulations- och inbjudningskort av förtrolig karaktär.

Under senare år har "entanglement" seglat upp som ett nytt modeord inom nätverksteorifältet. Begreppet dyker också upp på sina ställen i antologin liksom för att understryka hur sammantvinnade och invecklade relationerna mellan naturvetare, läkare, patienter och hälsa och sjukdom är, eller för den delen det kulturella utbytet mellan olika länder och regioner. Att historien är en härva av trådar och band är inget nytt men att kalla härvan för "entangled" ökar inte förståelsen för det förflutna. För att motivera användningen av "entanglement" hade de teoretiska implikationerna av det förflutnas komplexitet gärna fått utvecklas lite mer.

Det historiska överbryggandet av ett geografiskt närområde inbegriper påvisandet av kontinuitet, utbytet av idéer och förekomsten av sammanhang. Men Östersjöområdets förflutna och dess medicinska historia präglas naturligtvis också av diskontinuitet, tystnad och avbrott. I ett av antologins starkaste bidrag söker Joanna Nieznanowska efter Stettins bortglömda medicinska historia. Medan dagens polska Szczecin har en given roll på den internationella medicinska scenen, är den rådande uppfattningen att det historiska Stettin var en intetsägande plats på 1800- och 1900-talens medicinska karta. Stettins avsaknad av universitet och medicinsk fakultet samt krigets förstörelse av de kommunala arkiven har cementerat bilden av en stad utan medicinhistoria. Genom en tålmodig granskning av de fragmentariska källor som ändå finns bevarade vaskar Nieznanowska fram en rad viktiga vittnesbörd som tyder på motsatsen, att den medicinska kunskapen inte endast importerades till Stettin utan även letade sig därifrån till andra delar av Östersjöområdet.

Jan Eric Olsén

Lunds universitet

Forskarliv

Ann-Katrin Hatje & Gunnar Artéus (red.): *Forskarliv. Självporträtt av samtida svenska historiker*. Stockholm: Carlssons, 2020. 214 s. ISBN 9789189063280, inb.

I avslutningen av essäsamlingen *Epoker och människor* (1972) försöker Sten Lindroth fånga vad hans värv som lärdomshistoriker i grund och botten gick ut på: "Det är mina egna rötter jag söker; historien, lärdomshistorien, handlar ju till sist om mig själv, min egen gåta." (234) Lindroth skrev detta blickandes ut över Uppsalas gator; professorssonen behövde inte lämna lärdomsstaden för att hitta sina rötter. Annat var det för vissa senare idéhistoriker, även om de i grund och botten kan ha vägletts av samma princip. Arbetarsonen Ronny Ambjörnsson sökte delvis sina egna rötter genom sina studier av de breda folklagrens mentaliteter. Och något liknande kan nog anföras även för dem som bröt med mansdominansen: Eva Gothlins forskning om de Beauvoir och fråga om vad kön har att göra med idéhistoria kan säkert relateras till erfarenheter av att vara kvinna i en könsobalanserad akademisk värld.

I antologin *Forskarliv* framträder akademikerns sökande efter självet och dess rötter i mer faktisk mening: 15 historiker har inbjudits att skriva om sina liv och karriärer. Historiker är brett menat; de flesta tillhör historiedisciplinen, men även en ekonomihistoriker (Ulla Wikander) och fyra

idéhistoriker (Gunnar Broberg, Bo Lindberg, Inga Sanner och Erland Sellberg) deltar. Bland de övriga skribenterna märks exempelvis Alf W. Johansson, Bo Stråth, Maria Ågren och Klas Åmark. Det skiljer 19 år mellan äldste och yngsta deltagare, men alla är 40- och 50-talister. Grovt sett kan man betrakta dem som representanter för en forskargeneration. De etablerade sig under den senare delen av efterkrigstiden och är nu i de flesta fallen emeriterade.

Författarna har fritt fått utforma sina bidrag. Visserligen följer samtliga någon form av karriärnarrativ, men uppläggen skiftar: vissa inkluderar barndom och uppväxt, andra inte; vissa gör en helhetsskildring medan andra fokuserar på specifika moment; vissa fokuserar den egna prestationen i mer eller mindre skrytsam form, flera försöker snarare ge en något större bild av sin tid och sin epok. Vissa är mer välskrivna än andra och om man får tilllåta sig att vara något ämneschauvinistisk (det kan man väl få i *Lychmos*?) så hör idéhistorikernas alster alla dit.

Några av författarna skriver alltså fram sig som en del av ett historiskt skeende. Men man ska nog inte förledas till att tro att det som framträder är en fullödig teckning över vare sig historieämnenas utveckling eller tids-epoken i stort. För skulle man betrakta detta som ett vetenskapligt verk inom historiografihistoria går det att finna håligheter. Det rör sig snarast om minnen och självporträtt än empiriskt underbyggda analyser. Samhällelig och akademisk kontextualisering finns som sagt med här och var, men mest som spridda skurar. Här skulle redaktörerna kunna ha ordnat en uppsamlade diskussion eller tentativ analys i början eller slutet i stället för de knappa tre sidor som för- och efterord nu sammanlagt består av.

Om man skulle bedöma detta vetenskapligt hade man också behövt fundera över urval. Visserligen stämmer det som redaktörerna säger att de sex stora lärosätena finns representerade, men de säger också att gruppen utgörs av vänner och kollegor. En viss tyngdpunkt på Stockholm finns, framför allt då en ansevärd andel av skribenterna doktorerade inom det stora forskningsprojektet Sverige under andra världskriget (SUAV). I efterordet säger redaktörerna att det som ofta ses som periodens trender: 68, historiematerialism och postmodernism, inte tycks ha påverkat historikerna häri nämnvärt, och att "historisk empiri och källkritik" står över alla teoretiska trender. Hade detta framträtt annorlunda med ett annat urval historiker, undrar man? Eller är det så dessa historiker minns, eller vill framställa det som att de minns, även om det inte skulle stämma helt?

Men man ska kanske inte granska det här verket för noga i sömmarna, utan ta det för vad det är. Accepterar man att det inte är vetenskapligt vederhäftigt historiografihistoria finns det mycket som är intressant. För trots allt framträder något historiskt specifikt. Akademiskt framstår den här gruppen som en mellangeneration. De rörde sig från den mindre, professurscentrerade

Uppsala/Lund-världen som Sten Lindroth företrädde, till den internationellt orienterade, långt större och rörigare verklighet vi i dag befinner oss i. En expanderande högskolesektor, utvecklingen av större program- och projektmedel och så småningom befodransprofessurer var sådant som kom den här generationen till godo.

Lärdomens och utbildningens utvidgning i fråga om klass och kön, som togs upp inledningsvis, spelar också roll här. Till denna generation hör klassresan och en ökad möjlighet för kvinnor att ta plats i offentlighet och akademi. Bland antologideltagarna finns både sådana med gediget akademiskt kapital hemifrån och andra som kom från arbetarklasshem. Just Ronny Ambjörnssons *Den skötsamme arbetaren* (1988) nämns av Alf W. Johansson när han försöker karaktärisera sina egna uppväxtförhållanden och rötter. Genusperspektivet är sällan dominerande, varken i de fem deltagande kvinnornas eller i de tio männens texter, men dyker upp. Inga Sanner reflekterar över hur hon visserligen alltid kände sig hemma och välkomnad i akademien, men att det nog fanns ett mentalt glastak: som ung kvinna föreställde hon sig inte en professur som tydligt karriärmål. De allra första kvinnliga professorerna i humaniora var äldre, men de var ännu sällsynta. Det var i den här generationen det skedde ett större genombrott, vilket alldeles säkert har förbättrat möjligheterna för kommande generationer att föreställa sig det som Sanner först inte gjorde.

Flera av författarna reflekterar tänkvärt över historikernas och historieskrivningens egenart. Gunnar Broberg skriver att "historien handlar om överensstämmelser och förskjutningar" (17) och det bekräftas nog av boken i stort. Somliga erfarenheter framträder som generationsspecifika – villkoren har förskjutits – annat som mer överensstämmande med hur det är i dag. Flera skribenter berättar om formativa moment i början av sina karriärer: inom SUAV, vid Eva Österbergs doktorandseminarium i Lund eller Sten Lindroths i Uppsala. Dessa specifika sammanhang är försvunna. Men en lärdom är möjligen att dynamiska kollektiv är viktiga för att sporra det egna arbetet, och sådana kan man skapa även nu.

Över huvud taget kan senare generationer spegla sig i denna högst läsvärda bok och fundera över var vi står i dag, akademiskt och samhälleligt. Vilka är våra institutionella förutsättningar? Hur skapar vi dynamiska kollektiv? Vem inkluderas och vem exkluderas? Vilka samtida trender vill vi anamma, vilka bör vi bekämpa? Den forskargeneration jag tillhör, som väl befinner sig två generationer efter bokens, kan häri absolut finna vissa rötter, eller kanske snarare – för att byta metafor – utifrån boken bättre förstå den ström man klev ned i när man inledde sin forskarutbildning.

Anton Jansson

Göteborgs universitet

Ingen självklarhet

Jonny Hjelm & Christer Nordlund (red.): *Ingen självklarhet. Om demokratis framväxt och utmaningar*. Umeå: Bokförlaget h:ström – Text och Kultur, 2020. 194 s. ISBN 9789173272810, inb.

Vid andrakammarvalet 1921 fick kvinnor möjlighet att nyttja sin rösträtt för första gången i Sveriges historia. Därmed var den allmänna och lika rösträtten införd även i vårt land. Rösträttsfrågan hade kantats av långa och snåriga debatter och av tydliga ideologiska skiljelinjer under ett antal decennier, där ryska revolutionen, hungerkravaller och stora sociala och ekonomiska motsättningar kom att utgöra en fond för rösträttens införande. Att rösträttens införande nu blivit sekelgammal har inte gått den humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningen förbi under de senaste åren.

Vid Umeå universitet har demokratitemat sedan 2018 uppmärksammats på olika sätt, bland annat genom ett symposium betitlat "Svensk demokrati 100 år – en spikrak framgångssaga?". Utifrån detta symposium och de föreläsningar som där hölls har nu en antologi utkommit. Historiska, idéhistoriska och statsvetenskapliga perspektiv präglar demokratitemat, och redaktörerna har bemödat sig om att försöka ge en så problematiserande bild som möjligt av denna ständigt aktuella fråga. Till de ursprungliga bidragen har även kommit en studie gjord vid Göteborgs universitet om autokratisering, ett successivt nedbrytande av demokratin, i ett globalt perspektiv, som redaktörerna har valt att lyfta fram som ett aktuellt fenomen bredvid de andra mer historiskt inriktade texterna.

Idéhistorikern Anders Burman diskuterar i sitt bidrag demokratis idéhistoriska bakgrund genom tre nedslag i historien; det antika Grekland, 1600-talets England och 1700-talets Frankrike. Burmans långa och svindlande berättelse om demokratis förutsättningar genom historien ger vid handen vilka starka motståndsfickor som formerats genom århundrandena och att kampen för demokrati ända sedan det antika Atens tid har handlat om maktstrukturer och jämlikhet som något betydligt mer omfattande än rösträtt och parlamentarism. En viktig slutsats som Burman drar är att demokratis innebörd ständigt måste omdefinieras och att demokratin därmed aldrig blir färdig vare sig som idé eller praktik. Demokratis historia är betydligt äldre än det som vi i dag förknippar den med, det vill säga liberalism, mänskliga rättigheter och kapitalism. Kapitalismen har en anti-demokratisk slagsida, menar Burman, alla demokrater är inte liberaler och alla liberaler är inte heller demokrater. Demokratis historia är lång och så även motståndet mot demokratin som sådan.

Om Burmans inledande essä ger den nödvändiga och i tid mycket omfattande idéhistoriska bakgrunden till temat ger de övriga studierna en

mer fördjupad inblick i rösträttsfrågan och hur olika politiska grupperingar har förhållit sig till demokratins idé och praktik. Framväxten av den kvinnliga rösträtten behandlas av historikern Josefin Rönnbäck, som konstaterar att fem kvinnor visserligen kom in i andra kammaren i samband med valet hösten 1921, men att det skulle dröja fram till 1990-talet innan kvinnor kom att väljas in i samma utsträckning som män. Kampen för kvinnlig rösträtt har diskuterats och debatterats med hög intensitet de senaste åren och även fått medial uppmärksamhet genom till exempel den populära TV-serien *Fröken Frimans krig*. Vad Rönnbäck lyfter fram är vilket motstånd rösträttskvinnorna i Föreningen för kvinnans politiska rösträtt (FKPR) mötte, framförallt från Allmänna valmansförbundet och den tidens politiska högerfraktioner. Rönnbäck lyfter fram tre centrala faktorer bakom rösträttsfrågans aktualitet åren kring 1918; ett förändrat kommunikationslandskap i form av massproduktion av böcker och tidningar samt införandet av tekniska innovationer såsom telefon och telegraf för snabbare och effektivare nyhetsförmedling; ett oroligt politiskt landskap med revolutioner och revolutionsförsök, hungerkravaller, och inbördeskrig i Finland; samt ett intensivt opinionsarbete för de demokratiska rättigheterna. Som författaren konstaterar var den allmänna och lika rösträtten inte någon skänk från ovan, utan frukten av ett aktivt politiskt opinionsbildningsarbete.

Ett kärt och ofta återkommande tema i demokratins historia är hur den politiska vänstern till vänster om socialdemokratin har förhållit sig till den politiska demokratin. Statsvetaren Magnus Blomgren konstaterar att det har varit ”en trasslig historia”, förklarat delvis i relation till den svenska kommunismens nära förhållande till Moskva, delvis av att den borgerliga eller liberala politiska demokratin inte har ansetts tillräcklig för att reell demokrati skall kunna komma till stånd, det vill säga ekonomisk demokrati i form av spritt ägande. I och med 1960-talets reformistiska vindar inom den svenska och internationella kommunismen började förvisso en successiv acceptans för den politiska demokratin att infinna sig, men det har fram till 2000-talet ständigt förts en debatt inom vänstern om huruvida parlamentarismen som sådan är tillfredsställande.

När klimatkrisen började hamna i offentlighetens ljus under det tidiga 2000-talet började också en diskussion föras om denna kris kunde hanteras inom ramen för demokratin, eller om ett slags expertvälde behövde komma till stånd för att hantera denna brännande fråga. Idéhistorikern Erland Mårald lyfter fram två idéströmningar, vilka förekommit sedan 1970-talet; den ekoauktoritära och den ekoradikala. Den ekoauktoritära betonar vikten av ett expertorienterat ledarskap medan den ekoradikala betonar ett fördjupat demokratiskt deltagande. Tvekampen dem emellan märks än i dag i den klimatdiskussion som förs i offentligheten.

Slutligen innehåller antologin även ett intressant bidrag av statsvetarna

Sandra Grahn, Anna Lührman och Staffan I. Lindberg, som handlar om den autokratiseringsprocess som de tycker sig se runt om i världen i dag, inte minst i Europa, med exempel hämtade från Ungern, Polen, Serbien, Turkiet och Ryssland, det vill säga en process där demokratiska landvinningar dras tillbaka, inte i form av klassiska statskupper och avskaffandet av parlamentarism utan med successivt indragna rättigheter i form av pressfrihet, yttrandefrihet samt avsaknad av en politisk opposition som kan föra fram sina ståndpunkter på lika villkor som regeringens. Författarnas slutsats är att demokratin verkligen är hotad och att autokratiseringsprocesser är värda att tas på allvar.

Antologins titel *Ingen självklarhet* är träffande gällande demokratin idéhistoria, både vad gäller demokratin tillkomst, det motstånd som den har mött, och det motstånd som den fortfarande möter. Inte heller kan vi slå oss till ro med hur demokratin skall definieras eller hur dess räckvidd ska bestämmas, det är nog den viktigaste slutsatsen att dra av den förelagda antologin.

Henrik Brissman

Lunds universitet

Historiska typer

Peter Josephson & Leif Runefelt (red.): *Historiska typer*. Möklinta: Gidlunds, 2020. 269 s. ISBN 9789178444311, hft.

Leif Runefelt och Peter Josephson har i sin tankeväckande antologi *Historiska typer* samlat ett antal historiker, idéhistoriker och en litteraturvetare för att reflektera över så kallade historiska typer. Det handlar inte om analyskategorier som forskarna själva formulerat för att sortera och få grepp om ett spretigt källmaterial utan ”typer” så de framträder i källmaterialet. Här får läsaren möta autodidakten, barnlösa typer, bastarden, diletantan, encyklopedisten, epileptikern, Hermodseleven, klassresenären, knarkaren, medel-svensson och modedockan. Tidsmässigt sträcker sig exempen från sent 1500-tal till 1900-tal med betoning på den moderna tiden. Något resone-mang kring modernitet och konstruktionen av typer finns inte, ej heller att det tycks röra sig om ett urbant fenomen, åtminstone av bidragen att döma. Men en utbyggd offentlighet och framväxandet av kommunikationsmedel har tvivelsutan bidragit till spridningen och etableringen av historiska typer under 1750-talet och framåt.

Typer i Runefelts och Josephsons förståelse bygger på uppfattningen om att det finns en mänsklig grundläggande social drivkraft att inordna med-människor och grupper av människor i olika typer (eller kategorier) med avskiljbara verkliga eller konstruerade egenskaper. Genom denna psyko-

sociala process blir vår omvärld mer ordnad och vi får lättare att orientera oss i vilka vi är och men också vilka vi inte är. Hur sådana processer går till är en komplicerad historia och häri ligger också fröet till exempelvis fördomar, rastänkande, nationalism, *et cetera*.

Genom att identifiera en typ vid en viss historisk tidpunkt eller över tid går det ofta att också säga något om den samhällsstruktur eller tidsanda som omgärdar typen, och det är denna kontextuella eller strukturella aspekt som betonas i uttrycket historiska typer. I exempelvis My Klockar Linders text om barnlösa typer är det befolkningsfrågan som också belyses, i Martin Wottles text om dilettanten 1800-talets borgerliga samhälle, i Josephsons text om autodidakten universitetet, i Runefelts text om modedockan misogyni och i Magnus Lintons om knarkaren den svenska narkotikapolitiken. Typerna fungerar som lod för att identifiera komplexa och dynamiska samhälleliga strömningar och uppfattningar. Här kan också Orsi Husz och Håkan Forsells text nämnas som ett exempel på hur en analys av historiska typer problematiserar förgivettagna sanningar. I deras fall handlar det om Hermodseleven, en typ som kombinerar en individuell framgångsberättelse med mönster från den amerikanska typen ”self-made man” och studiecirk-larnas kollektivistiska ideal. Hermodseleven som typ bryter därigenom mot den ensidiga föreställningen om det svenska samhället som byggt på kollektiva bildningsideal.

Författarna i antologin har endast fått den övergripande instruktionen att skriva om sina typer och de tillhörande kontexterna. Detta har resulterat i en spännande och lustfyllt skriven antologi men har också fört med sig att den är något spretig. Vissa texter är mycket empirinära, andra försöker problematisera typbegreppet. Att redaktörerna givit författarna stor frihet och tonat ner sin egen redaktörsroll kan jag sympatisera med, men texterna kunde ha stramats upp för att stärka det övergripande temat. Antologin hade vunnit på en lite tydligare gemensam dispositionsram i respektive bidrag.

Många av författarna tar inledningsvis avstamp i SAOB:s artiklar och ordet typ är onekligen mångtydigt. Den vardagliga betydelsen är inte bara typ som neutral sort. Mina föräldrar, födda på 1920-talet, använde i vardagligt språkbruk oftast ordet i dess negativa betydelse, som i uttrycket ”en skum typ”. Denna pejorativa betydelse är något som återkommer i flera bidrag. Den typ som framträder i källmaterialen är oftast en typ som kritiseras, förnedras, uppfattas avvika på ett negativt, löjligt eller hotande sätt och så vidare. Typen bryter oftast normen och därigenom är den tacksam materia för forskaren att bena i och resonera kring. Typen verkar inte sällan som en polariserande kraft, vilket bland annat visas i Linn Holmbergs text om encyklopedisten där tolkningsföreträdet utgör kraftfältet.

I de olika bidragen är det möjligt att mejsla fram ett antal frågeställningar som författarna mer eller mindre explicit förhåller sig till: Hur konstrueras

typen och mot vad tar den spjärn? Vilken funktion har den? Vem uttrycker sig om den och hur mottas de olika tolkningarna? Vilka konsekvenser får den för den som kategoriseras?

Lena Lennerheds text om epileptikern lyfter fram en dimension som är särskilt spännande – typens förändring över tid, där hon bland annat också identifierar typens försvinnande från källmaterialet. Även Josephson har ett förändringsperspektiv i sitt bidrag om autodidakten. Han visar hur denna typ under tidigmodern tid var synonym med kättare men under upplysningens 1700-tal alltmer fick en positiv konnotation och blev till något eftersträvarsvärt om än fortfarande omstritt, särskilt i förhållande till synen på universitetet. Ur min egen forskningsfatabur kan jag hämta flera exempel bland det tidiga 1900-talets tonsättare som gärna koketterade med att de var autodidakter. Det fungerade som ett sorts originalitets- och äkthetsintyg över deras kompositionsgärning. Musiklivet i Stockholm och Helsingfors under 1800-talet berörs för övrigt i Wottles text om dilettanten (som också ställs mot virtuoserna) om de tonsättare som utgav sig för att vara tonsättare men som inte uppfattades ta sin roll seriöst – kort sagt halvlärda amatörer.

Vissa typer refererar inte nödvändigtvis till den tid de förekommer, något som Daniel Nyström visar i sitt bidrag om typen klassresenären. Begreppet klassresenär började användas under 1990-talet enligt Nyström (uttrycket var dock etablerat tidigare. Etnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren använde det i en intervju i *Svenska Dagbladet* 1980), men refererar oftast – i exempelvis självbiografier – till händelser som omfattar tidigare tidsperioder.

Historiska typer är en rik och unik antologi som jag varmt rekommenderar till läsning. Viss spretighet förvisso, men den skrivglädje, sakkunskap och forskarlust som med all önskvärd tydlighet syns i de olika bidragen gör den till en riktig pärla.

Henrik Rosengren

Lunds universitet

Att dikta för livet, döden och evigheten

Arne Jönsson, Valborg Lindgärde, Daniel Möller & Arsenii Vetushko-Kalevich (red.): *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid*. Göteborg: Makadam, 2020. 832 s. ISBN 9789170612992, inb.

Gustaf Fredrik Gyllenborg underlät inte att angripa tillfällesdiktningen i sin ”Satire öfver skaldeskripter” från 1754: ”Men om du envis är at äntlig versar skrifva / Så bör du vänja dig at andra ämnen drifva. / Begravnings-bröllopsfäst bör icke gå förbi, / At du ej kommer fram med ditt rimsnideri.” I följande verser hånar han tillfällesdiktningens formelartade karaktär och falskt

inställsamma attityd till sin mottagare. Anklagelserna känns igen och har åtföljt den här typen av litteratur in i vår tid. Samtidigt är det uppenbart att tillfällesdiktningen länge fyllde en viktig funktion, som Stina Hansson konstaterade i *Svensk bröllopsdiktning under 1600- och 1700-talen. Renässans-repertoarernas framväxt, blomstring och tillbakagång* (2011). Man kan spekulera i om detta behov trots allt har kvarstått; en av 2021 års mest omtalade litterära händelser har varit den amerikanska poeten Amanda Gormans recitation av dikten ”The hill we climb” vid Joe Bidens presidentinstallation.

Med föreliggande publikation har redaktörerna Arne Jönsson, Valborg Lindgårde, Daniel Möller och Arsenii Vetushko-Kalevich velat ge ny och fördjupad kunskap om i huvudsak svenskspråkig tillfällesdiktning mellan åren 1500 och 1800. Boken är omfattande, rikt illustrerad och innehåller bidrag från ett stort antal författare med olika ämnestillhörighet. Artiklarna tar bland annat upp diktens tillfällen, exempelvis bröllop, begravningar eller högtider, arkiven, politiska aspekter, formella drag och musikaliska inslag. Sammantaget täcker de in en rad geografiska och sociala kontexter.

Som många av författarna påpekar rör det sig om en förbisedd och ofta misskrediterad litteraturtyp. Flera bidrag behandlar bortglömda eller nästintill okända texter, vars studium nyanserar och i vissa fall motsäger tidigare historieskrivning. Här kan nämnas Þórunn Sigurðadóttirs genreteoretiska undersökning av isländsk begravningspoesi från 1600-talet. Artikeln visar att slutsatser inom äldre forskning i alltför hög grad har baserats på tryckta texter; genom att inkludera opublicerade manuskript i sin korpus kan Þórunn Sigurðadóttir på ett övertygande sätt argumentera för en utökad och mer specialiserad genreindelning. Dikter som tidigare har framstått som undantag finner således sin plats i ett större tillfälleslitterärt sammanhang, samtidigt som nya traditioner och variationer synliggörs.

Flera artiklar öppnar vägar för vidare forskning, ofta genom att lyfta fram texter och samlingar betjänta av fortsatta undersökningar. Stina Hansson resonerar i stället kring teoretiska infallsvinklar som skulle göra det möjligt att analysera den väldiga mängd tillfällesskrifter som återfinns i svenska bibliotek och arkiv på ett mer övergripande sätt. Visst är det möjligt att koncentrera sig på särskilda miljöer, adressater, mottagare etcetera, och därigenom skapa begränsningar i det stora materialet – ”[m]en”, skriver hon, ”för den som vill säga något om generella drag inom tillfällesdiktningen” (30). Traditionen är starkt diversifierad och ställer därmed höga krav på våra teoretiska modeller.

Hansson använder termen beskrivningssystem för att fånga den tidigmoderna repertoardiktningens typiska tematiker och framställningssätt, innefattande såväl formella som innehållsmässiga aspekter. Detta system förfogade tidens diktare och läsare över gemensamt. Etablerade former återanvändes, utvidgades och varierades och med tiden förändrades också

repertoaren i sig. Hanssons teoretiska framställning bär drag av Hans Robert Jauss, vars receptionsetetik kanske skulle kunna erbjuda en fruktbar ingång till tillfälleskrifterna.

Diskussionen har relevans för antologin i sig. Boken är rik på textexempel, varav en stor del sannolikt utgör helt nya upptäckter för många läsare; få tillfällesdikter har kanoniserats. Min kortfattade genomgång kan omöjligt fånga den bredd som artiklarna representerar. Det tidigare nämnda, omfattande bildmaterialet och den eleganta formgivningen i kombination med bokens rent fysiska tyngd å 2,2 kilogram ger antologin en närmast monumental karaktär. Det råder kort sagt ingen tvekan om att vi har att göra med en viktig och intresseväckande publikation. Emellertid saknar jag i viss mån det slags helhetsgrepp som Hansson efterlyser, vilket redaktörernas inledning delvis hade kunnat tillgodose med en diskussion kring ämnets teoretiska utmaningar. Exempelvis kategoriseras tillfällesdiktningen alltför lättvindigt som en genre, utan att anledningarna till begreppsvalet presenteras närmare. Definitionsfrågan är både angelägen och komplex, eftersom tillfällesdiktningen använder och uppträder i ett flertal olika litterära genrer, något som bidragen tydligt visar. Trots den ständiga samtidskritiken, här exemplifierad med Gyllenborgs hånfulla ord om opportunistiskt ”rimsnideri”, förblev den länge livskraftig och fortsatte att anpassas till tiden och tillfällenas skiftande behov. Eller, kanske var det tvärtom: kanske ska vi tolka kritiken som ett sundhetstecken, som betydde att tillfällesdiktningen fortfarande var värd att bråka om. I så fall är det glädjande att Amanda Gormans poesiuppläsning inte bara har visats miljontals gånger på Youtube, utan också utlöste en transnationell kulturdebatt kring översättningen av hennes installationsdikt.

Vera Sundin

Stockholms universitet

Faith and knowledge

Karoline Kjesrud & Mikael Males (red.): *Faith and knowledge in late medieval and early modern Scandinavia*. Turnhout: Brepols, 2020. 306 s. ISBN 9782503579009, inb.

Tro och kunskap är en seglivad dikotomi i västerländskt tänkande. Under senare år har emellertid denna, och liknande motsatspar som uppenbarelse och förnuft eller religion och vetenskap alltmer börjat ifrågasättas, inte minst i en historisk kontext. Den upplevda skiljelinjen mellan tro och kunskap beror till stor del på kontext och gränserna mellan vad vi vet och vad vi tror har, som denna volym visar, historiskt varit otydliga och under ständig

förhandling. Även i dag är gränserna inte så tydliga som vi gärna vill tro. Som Karoline Kjesrud och Mikael Males påpekar i volymens inledning så är det mesta av det vi som individer vet om världen omkring oss baserat på tro, nämligen tro på den vetenskapliga expertisen. Mycket litet baseras på egen erfarenhet och förnuftsmässiga resonemang. Omvänt så baseras religion, i meningen lära och praktik, nödvändigtvis på kunskap. Även om tro för individen grundas i andlig erfarenhet så kräver, som Alessia Bauer skriver i bokens avslutande kapitel, en etablerad religion specifik kunskap och kompetens.

Föreliggande antologi består av elva kapitel som alla på olika sätt undersöker gränslandet mellan tro och kunskap, mellan vad vi vet och vad vi tror, i det medeltida och tidigmoderna Skandinavien. Tidsramen innefattar perioden både före och efter reformationen och ett uttalat syfte är att ifrågasätta den traditionella skiljelinje som reformationen utgjort i historieskrivningen. Flera av bidragen visar på kontinuiteter från medeltid till tidigmodern tid och hur olika kulturella strömningar kunde samexistera under långa perioder. Även förkristna traditioner kunde påverka kunskapsproduktion och religiösa praktiker långt in i den tidigmoderna eran.

I volymens första kapitel ger Alex Haaning en översikt över uppfattningen av begreppet ”natur” i europeiskt tänkande från antiken till senmedeltiden och hur denna påverkade medeltida föreställningar om tro och kunskap. Därefter följer en kvantitativ analys av Karoline Kjesrud om spridningen av tre fornnordiska litterära genrer: kungasagor, biskopssagor och hagiografier under medeltiden och hur de speglar olika former för auktoritet i fornnordisk kultur. Maria Husabø Oen undersöker i stället mekanismer bakom enskilda helgons religiösa auktoritet. Med utgångspunkt i den heliga Birgittas uppenbarelser i det heliga landet visar hon att de fysiska platser som Birgitta mottog sina visioner på var av största betydelse, både för henne själv och för de som skulle bedöma visionernas sanning och äkthet. I det följande kapitlet gör Natalie van Deusen och Kirsten Wolf en grundlig inventering av hagiografisk litteratur på Island under medeltid och tidigmodern tid och visar på möjliga vägar för framtida forskning. Margaret Cormack utforskar utifrån en rad olika källor, både fysiska och textuella, på vilka sätt lekmännen kunde få kunskap om nya traditioner och hur en rad tidigare närmast okända helgon introducerades under senmedeltiden. Lekmännens kunskaper och praktiker är utgångspunkten även i Elise Kleivanes kapitel om hur den kristna lärans trosuppfattning och praktiker förmedlades genom grundläggande texter (*Ave Maria*, *Pater Noster* och *Credo*) och hur lekmännen själva använde sig av dessa texter. Skaldediktningen utforskas i två kapitel. Mikael Males analyserar poetiska framställningar av det övernaturliga, från förkristen hjältediktning till senmedeltida kristen poesi, och belyser kreativa omvandlingar av tidigare metaforer och hur nya influenser inarbetades i

äldre traditioner. Martin Chase behandlar också skaldediktningen men här i en närläsning av 1300-talsdikten *Lilja* där han kopplar det poetiska språket till samtida uppfattningar om religiös andakt.

Volymens övergripande tematik är relationen mellan tro och kunskap, men den rymmer även andra, närliggande tematiker såsom förhållandena mellan magi, folkstro och religion och mellan vetenskap och religion. I sitt kapitel om magiska amuletter undersöker Stephen A. Mitchell relationen mellan magi, religion och kunskap och visar på det bestående inflytandet av hedniska traditioner i en kristen kontext där särskilt Oden fortsatte att användas i folklig magi långt in i den tidigmoderna perioden. Matthew Norris behandlar den svenske antikvarien Johannes Bureus och hans tolkningar av runor som bevis för en uråldrig, gudagiven visdom i Norden. Studien visar hur såväl uppenbarelser och mirakel som historiska dokument och arkeologiska kvarlevor kunde kombineras i sökandet efter en ursprunglig kristen tro och praktik. I volymens sista kapitel undersöker Alessia Bauer användningen av bibliska texter för magiska syften och hur de speglar överföringar mellan lärd religion och folkstro under senmedeltid och tidigmodern tid.

Sammantaget ger de olika bidragen en rik och mångfacetterad bild av det ofta flertydiga gränslandet mellan tro och kunskap och hur olika traditioner tolkades och omförhandlades i nya kontexter. Genom detta lyckas volymen överbrygga, eller åtminstone problematisera, etablerade skiljelinjer både kronologiskt och tematiskt: mellan hedniskt och kristet, mellan medeltida och tidigmodernt, mellan religion och magi, mellan vetenskap och religion, och mellan tro och kunskap.

Charlotte Christensen-Nugues

Lunds universitet

Vit melankoli

Catrin Lundström & Tobias Hübinette: *Vit melankoli. En analys av en nation i kris*. Göteborg: Makadam, 2020. 103 s. ISBN 9789170613227, hft.

Vit melankoli är en modig och inspirerande bok som genom att på knappt 90 sidor teckna den svenska vithetens drygt hundraåriga idéhistoria vill förklara det nuvarande läget i landet. Med ett konsekvent drivet analytiskt perspektiv lyckas boken faktiskt säga nya och intressanta saker om den samtida kampen om nationens identitet. Genom en diakron analys av svenskt rastänkande och raspraktik skapar författarna en bas för en synkron analys av ett nuläge där alla politiska läger sägs sörja den förlorade svenska godheten. Vissa aktörer kopplar detta till förlusten av det homogena vita Folkhems-

sverige, andra till förlusten av det goda solidariska Sverige. Vad som enligt författarna förenar är en samtida svensk vit melankoli som sörjer ett förlorat vitt privilegium och därmed har svårt att inlemma de allt fler icke-vita svenskarna i sina politiska projekt.

Boken vill i huvudsak åstadkomma fyra saker. Den argumenterar kraftfullt för vårt behov av jämlikhetsdata; för behovet av de analytiska kategorierna ras och vithet; den vill vidare visa att den samtida nationella krisen i allmänhet och Sverigedemokraternas framgångar i synnerhet bäst förstås som ett utslag av vit melankoli. Dessutom menar författarna att det för att komma ur samtidens melankoliska dödläge krävs att den intima relationen mellan vithet och svenskhet löses upp.

Jag skulle vilja säga att de lyckas med tre av fyra av dessa ting. Det är huvudtesen om den vita melankolin som är svagast. Oaktat detta visar boken på värdet av att kort och syntetiserande formulera ett utmejslat analytiskt perspektiv. Det är ägnat att skapa debatt och kritisk granskning av den presenterade tesen. Kanske ligger det i sakens natur att framställningen blir hårdragen och kanske rent av överdriven?

Författarna finner gängse mer materialistiska förklaringar av Sverigedemokraternas framgångar otillräckliga eller rent felaktiga. Men jag finner ändå att den konstanta svenska överlägsenhetsnationalismen och den utbredda samtida längtan till ett homogent folkhem de tecknar är minst lika kopplad till förändrade materiella villkor som till vit melankoli. Bokens beskrivning av den toleranta och antirasistiska svenskheten som exklusivt vit är träffande, samtidigt som den är starkt korrelerande med den skarpa svenska bostads- och arbetssegregationen, vilken, som boken visar, spår på rasifieringen av den svenska fattigdomen. Dessa materiella grunder underbetonas konsekvent i bokens analys till förmån för vithets- och rasperspektivet. Men risken är väl att författarnas överbetoning av svensk vithet försvårar just den upplösning av relationen mellan svenskhet och vithet som de menar behövs för att ta oss ur den samtida rasifierade ojämlikheten?

Det analytiska perspektivet underbyggs av anglosaxisk ras- och vithetsforskning. Samtidigt finns det mycket här som kan kallas idéhistoriskt. Huvudfrågan är ju hur idéer påverkar samhället och författarna ger ras och vithetsidéer en väldigt framträdande förklaringskraft. Att som författarna utifrån tidigare forskning skriva en kort och driven analytisk syntes finner jag som sagt mycket stimulerande och jag skulle gärna se fler prova sig på detta. Här presenteras Sveriges nutidshistoria i ett schema bestående av tre perioder som i sin tur delas i upptakts-, central- och transitionsperioder med centrala partier, figurer, avantgarde, symboliska grupper, konfliktlinjer, reformer och estetik. Sammantaget ger det författarna möjlighet att förklara historien utifrån skiftande vithetsregimer, rasrelationer, klasstrukturer, genusrelationer, känslor och ideologier. Framförallt kring vithet, ras och

klass ger detta mycket intressanta uppslag som både beskriver kontinuitet och förändring i vad de kallar hegemonisk vithet i Sverige (86).

Författarna skriver att de i sin analys använder sig av ”olika exempel på historiska skeenden, kvantitativa data, känslotillstånd och närläsningar av olika estetiska uttryck som vi menar manifesterar en viss tidsanda” (17). Det är inte alldeles enkelt att lista ut vilket material detta hämtas ur. Uttolkningarna av estetiska uttryck tillför heller inget till tesen och känns i den kondenserade form som de återges i många fall som märkliga. Är det verkligen ”talande” att ”manliga antirasister och manliga SD:are kan hemfalla åt liknande estetiska uttryck” (67)? Endera hade författarna behövt utveckla argument för hur sambanden mellan estetik och melankoli ska förstås, eller så borde de strukit denna dimension.

Det går att fastna i olika sådana detaljer. Det går också att påpeka hur författarna ibland använder samma fenomen som exempel på motsatta saker. Den svenska homogeniteten beskrivs flera gånger som illusorisk, någonting som för att förverkligas krävde steriliseringar och tvångsassimilering av avvikare. Samtidigt hävdar författarna också att ”Sverige på 1960-talet fortfarande var utpräglat rasligt homogent” (41). Detta har att göra med att begreppet ras aldrig definieras. I bokens analys förefaller ras som synonymt med vithet och icke-vithet, samtidigt som såväl den historiska förståelsen av svensk rasforskning som den efterfrågade jämlikhetsdatan skulle behöva innehålla betydligt fler raskategorier för att möjliggöra den sökta förståelsen av hur olika grupper rasifieras i relation till vithet.

Bokens analys visar hur starka sambanden är mellan fattigdom och icke-vithet, och hur djupt rasifierat det svenska klassamhället i dag är – samtidigt som Sverige bilden fortfarande är starkt kopplad till vithet. Även den etablerade svenska antirasismen lider av en vit melankoli och längtar till en period då icke-vita var främlingar som svenskar solidariserade sig med, snarare än jämbördiga medborgare som kräver en jämlik plats i samhället. Den svenska nationen och dess historia präglas av rastänkande och vita privilegier, hävdar Lundström och Hübinette. Det är en välformulerad tes som alla som skriver svensk samhälls- och idéhistoria behöver ta ställning till.

Klas Grinell

Göteborgs universitet

Den ousägliga sorgens gemenskap

Mats-Ola Nilsson: *Den ousägliga sorgens gemenskap. Bataille, Blanchot, Levinas*. Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2020. 202 s. ISBN 9789187483455, inb.

En ny bok om moderna franska tänkare från Symposion, det var inte igår! Det är dock inte en fortsättning på förlagets kända serie med detta namn. Titeln kan verka mystifierande. Vilken sorg åsyftas? Vilken gemenskap? Varför ousäglig? För att belysa sammanhanget kan man påminna om att dessa teman för tjugo-trettio år sedan var centrala hos företrädare för den så kallade dekonstruktionen. Jacques Derrida återkom i sina skrifter ofta till temat sorg. En av hans mest kända böcker, *Spectres de Marx* (1993), bär ordet ”sorgearbete” i sin undertitel och i en intervju (återgiven i *Points de suspension*) uppställde Derrida till och med tesen ”je suis endeuillé donc je suis”. Hela postmodernismen, har det sagts, är ”a process of endless mourning” (Gillian Rose) över förlusten av hållpunkter i tillvaron. Beträffande temat gemenskap (*la communauté*) så togs det upp av Jean-Luc Nancy i en uppmärksam kritik av Georges Batailles idéer om detsamma och i en dialog som följde med Batailles vän Maurice Blanchot. – Det ”ousägliga” kommer vi till senare.

Blanchot, Bataille, Levinas och Derrida – deras böcker utgavs och deras tänkande introducerades mer eller mindre samtidigt i början på 90-talet i Sverige, inte minst av Symposion. Det är ur svensk horisont därför lätt att förknippa dem med samma idéströmning och därmed förbise att de tre förstnämnda tillhörde en helt annan generation av tänkare. Förutom att de tillhörde generationen som upplevde andra världskriget fanns det också vänskapsförbindelser mellan dem (närmare bestämt mellan Blanchot och de två övriga, Bataille och Levinas hade däremot ingen nära relation). De tre sammanstrålade dessutom i egenskap av intellektuella och stilistiska förebilder hos Derrida, som har skrivit kommentarer till texter av samtliga.

Boken slår i förordet en bro mellan dessa generationer men lämnar sedan den yngre generationen därhän. Nilsson tar avstånd ifrån en vanlig bild av ”föregångarna” Bataille, Blanchot och Levinas, och vill lyfta fram dem som tänkare i egen rätt. Genom att frigöra dem från de poststrukturalistiska tolkningarna och presentera dem i sitt idéhistoriska sammanhang hoppas han göra dem mera tillgängliga. Ambitionen är sålunda förmedlande. Det behövs. En liknande sammanställning av personer och genomgång av deras idéer har inte tidigare funnits på svenska.

Sammanhanget är väl känt alltsedan Vincent Descombes slitstarka *Modern fransk filosofi 1933–1978* och andra idéhistoriska verk. Utgångspunkten är återigen Alexandre Kojèves föreläsningar över Hegels fenomenologi på

30-talet. Descombes skyndar därefter vidare till fenomenologin och strukturalismen *et cetera*. Andra har fortsatt med Jean-Paul Sartre och existentialismen som huvudsaken. Så gör alltså inte Nilsson. Mot bakgrund av Kojèves tolkning av Hegels filosofi som *une philosophie de la mort* och Martin Heideggers analys av *Sein zum Tode*, urskiljer han hos sina tänkare tre olika ”berättelser om döden”, vilka ges var sitt kapitel. Förhållandet till döden är huvudtemat och detta varieras i förbindelse med tankar om suveräniteten (Bataille), litteraturen (Blanchot) och den Andre (Levinas). Nilsson lägger också vikt vid oförmågan som en gemensam tankefigur, oförmågan att veta, skriva, dö, att undfly ansvaret för den andre.

Författaren tillämpar därutöver en hypotes som han har hämtat från psykoanalysen, närmare bestämt Nicolas Abraham och Maria Torok (dessa utövade för övrigt ett stort inflytande på Derrida). Abraham och Torok talar om *incorporation*: den avlidnas besittningstagande av jaget och jagets oförmåga att uttrycka sin sorg. Det förlorade objektet är instängt hos jaget, som i en krypta. Denna outsägliga sorg tar formen av en hemlighet som omedvetet kan överföras mellan generationer av samma familj och där rentav uppträda som en hemsökelse. Nilsson är medveten om riskerna med en sådan tolkning: att den kan leda till patologisering av de studerade personerna och en reduktion av dessa till objekt för fallstudier i vilka den singulära rösten (som skulle säkras mot de poststrukturalistiska tolkningarna) försvinner.

Framställningen är överdådigt exemplifierad med citat. Notapparaten erbjuder en frodig antologi med textställen mestadels på franska. Däremot upptar diskussion med sekundärlitteraturen liten plats, författaren föredrar att citera källorna direkt. Hur han hittade fram till dem behåller han för sig själv. Boken fungerar som en guide till centrala teman hos Bataille, Blanchot och Levinas, i synnerhet i förening med citaten. Men det hade varit önskvärt att författaren uppehållit sig längre vid enstaka texter för att fördjupa tankegångarna.

Jag har tre invändningar mot tolkningen. För det första använder författaren begreppet ”överlevererfarenhet” (Robert Jay Lifton) för att förstå alla tre ”berättelserna om döden”. Men jämförelsen mellan Levinas trauma efter att ha fått hela sin judiska släkt i Litauen utplånad med Batailles och Blanchots sorg efter sina väninnors död haltar. Den andra invändningen rör begreppet i titeln: Den outsägliga sorgen antas grunda en gemenskap men tillståndet, så som Abraham och Torok beskriver det, innebär att man inte har plats för känslor för andra (än den döde). För det tredje är det feministiska tillägget, inspirerat av Milo Sweedler, ytligt pålagt och inkongruent i sammanhang med den ”patologiska” analysen: Hemligheten, som utifrån Abraham och Torok är ett resultat av oförmågan att symbolisera, omtolkas i slutet av boken som en tystnad omkring kvinnornas betydelse för Batailles

och Blanchots tänkande, något som riskerar att göra den outsägliga sorgen till ett moraliskt val.

Jonas Hansson

Lunds universitet

Alkemi, utopi, kärleksmagi

August Nordenskiöld: *Alkemi, utopi, kärleksmagi. Tryckta och otryckta skrifter 1776–1792 om guldmakeri, swedenborgianism, simning, idealsamhällen, bergskonst, mänskliga rättigheter och diverse andra ämnen*, utg. Kjell Lekeby & Carl-Michael Edenberg. Malmö: Vertigo, 2021. 304 s. ISBN 9789198647037, inb.

August Nordenskiöld, bergshauptman, alkemist, utopist och swedenborgare, drömde om en annan värld, ett annat samhälle utan pengar, tyranni och slaveri, där friheten, äktenskapet och den Nya kyrkans läror helgades. I hans tänkande förenades bekymmerslöst mystik och vetenskap, den hemliga kunskapen och den rationella förnuftstron. Där blandades guldmakeri med swedenborgianism och radikala, utopiska samhällsvisioner. Kjell Lekeby och Carl-Michael Edenberg har nu givit ut vad som närmast kan kallas för August Nordenskiölds samlade skrifter: *Alkemi, utopi, kärleksmagi*. För första gången samlas i en volym Nordenskiölds tryckta och otryckta skrifter, hans egna och andras brev i urval och utdrag. En del manuskript är här utgivna för första gången, andra för första gången i svensk språkdräkt. En givande biografisk inledning samt en förteckning över Nordenskiölds för vetenskapen kända alkemiska, naturfilosofiska, utopiska och swedenborgska skrifter ingår ävenledes. Titeln ”kärleksmagi” kanske är att lova lite för mycket, om man inte med det menar den äktenskapliga kärleken, i enlighet med Swedenborgs läror, som Nordenskiöld uppfattade som själva samhällets grund. Utlämnat är det intressanta drömllexikonet *Oneiromantien* (1783), som brodern Carl Fredrik författade med bidrag av August, även den präglad av mystik och vetenskap, alkemi och Swedenborgs korrespondenslära. Sammantaget är denna samling texter ett välkommet bidrag till kunskapen om den sena 1700-talets politiska, utopiska, kontemplativa sökande. Det går inte annat än att hålla med om utgivarnas konstaterande ”att det finns mångdubbelt fler texter att läsa om idéhistoriska undantagsmänniskor än det finns tillgängliga utgåvor av deras egna ord.” (21) I dessa texter hör man nu August Nordenskiölds egen röst.

Det är tre sammanvävda tankelinjer som präglar Nordenskiölds texter: alkemin, swedenborgianismen och utopin. Enda undantaget är väl den praktiska handledningen ”Simnings-Konstens lärande” (1788) som var svar på Kongl. Patriotiska sällskapets fråga om vilken som är den bästa metoden

för att lära sig simma. Nordenskiöld förklarar, grundat på egen erfarenhet, hur man bäst undviker kramper, kallsupar och magplask, hur man kan flyta på vattnet utan att bli rädd. Själv dyker han helst från båten, och liksom klyver vattnet genom att hålla händerna i en spets ovanför huvudet.

Guldmakaren Nordenskiöld sökte efter den filosofiska stenen, guldets som skulle spränga penningssystemet. En av utgåvans fynd är det aldrig tidigare utgivna manuskriptet från omkring 1782, *Alchemien*, som förvaras i Svenska Frimurar Ordens arkiv i Stockholm. Nordenskiölds alkemi är dock något mer än praktiska handlag för att framställa de vises sten genom ugnar och eld. Den är politisk, revolutionär. Genom att alltså skapa guld i sådan mängd att de finansiella systemen kollapsade, skulle pengar, guld och silver inte längre förbli världens avgudar. Penningmängden motsvarade helt enkelt inte det produktiva arbetet, mänskligt arbete och kunskap. Manuskriptet *Aldeles fullständig begrep om den enda och sanna alchemiska processen* från 1787 slutar med: ”Gack nu, lilla papper, omkring i verlden och förstör penningetyranniet, så att guld, silver och ädla stenar en gång måtte upphöra, att vara världens afgudar och tyranner!”

Nordenskiöld var en hängiven swedenborgare, engagerad i skapandet av Nya Jerusalems kyrka i London, baserad på Swedenborgs lära. *An address to the true members of the New Jerusalem church* (1789) finns här översatt till svenska. *Den äktenskapliga kärleken*, publicerad på latin 1768, såg Nordenskiöld som ”krönet på den upplyste Emanuel Swedenborgs författarskap”. I synen på äktenskapet som en grundläggande förening, drar Nordenskiöld långtgående, egna slutsatser, radikala för sin tid, när han hävdade också rätten att ha en frilla. Det är tydligt hur han är influerad av Swedenborgs korrespondenslära, nyckeln till en inre, andlig betydelse bakom den bokstavliga, liksom av läran om serier och grader, om döden som en fortsättning av livet, av kritiken av sola fide, treenigheten, återlösningen och kroppens uppståndelse. Helt enkelt, konstaterade han: ”Sådan är det Nya Jerusalems kyrkas lära, den enklaste, mest universella, mest moraliska och vi kan tillägga mest begripliga som någonsin har funnits sedan Herrans tider.” (107).

Solen med sin hetta och ljus motsvarade Gud, den andliga universella solen, som skänker världen kärlek och vishet. Med hjälp av Swedenborgs korrespondenslära upprättade Nordenskiöld sambanden mellan det andliga och det alkemiska. Den alkemiska processen var en motsvarighet till den andliga pånyttfödelsen. Swedenborgs lära var det andligt sanna i himmelsk mening, motsvarande alkemin som det naturligt sanna i jordisk mening. Den andliga stenen, Guds ord förklarad genom Swedenborgs skrifter, är den sanna andliga och moraliska De vises sten. Nordenskiölds swedenborgska skrifter, som *Församlings formen uti det Nya Jerusalem* (1790), kan också läsas som utopiska visioner om ett bättre samhälle, där nyttan, endräkten och moralen skulle råda.

Nordenskiölds politiska och utopiska tänkande går inte att förstå utan den alkemiska och swedenborgska bakgrunden. I flera texter lägger han upp planerna för det ideala samhället. Ledordet, signifikativt för hans tid, var nyttan, samhället skulle vara en förening av människor i nyttiga sysslor. Nyttan, förklarade han, är att leva för andra, inte endast för sig själv. Det är en organisk tanke, där samhället hålls samman liksom i en kropp. Samhället är en moralisk kropp motsvarande materiens mekaniska kropp. ”Landet förhåller sig til folket, som kroppen hos människan förhåller sig til själen” (59). Ett land utan juridiska, politiska och ekonomiska lagar skulle vara som en människa utan huvud, utan puls och andedräkt, och utan kläder på kroppen. Nordenskiöld försvarade yttrandefriheten och tryckfriheten, att få tala fritt, att skriva och offentliggöra vad man vill, rätten att få kritisera såväl religionen som samhällets lagar.

I samlingen finns Nordenskiölds utopiska text, *Plan för ett fritt samhälle på Afrikas kust*, översatt från det på engelska författade originalet från 1789. Inspirerad av Swedenborgs läror, ville han bygga upp ett nytt samhälle från grunden. Han för där fram planerna för ett idealsamhälle, som skulle vara under beskydd av Storbritannien, men oberoende europeisk lag och styrelse. Omkring sig hade Nordenskiöld sett människors otillfredsställdhet, deras missnöje med det samhälle de levde i. ”Alla upplever ett slags politisk och ekonomiskt slaveri”, skriver han (73). Arbetsamma människor är ”tyngda av ett föraktligt kryperi under oräkneliga penningstinna tyranner.” (74) Den falska religionen och politiken har invecklat människorna i ett tjockt mörker och dimma. Europa är dömt till ödeläggelse, lider under plågsamma krampryckningar som har sin orsak i allomfattande falskhet och ondska. Samhällets politiska helvete utgörs av begäret till makt och begäret efter ägodelar. Tyranniet och tvånget ”härskar över Europa likt en ond ande.” (77). Rädningen fanns, enligt Nordenskiöld, i att skapa ett nytt samhälle utanför Europa där ”en ny gränslös moralisk frihet kan flöda” (78), ett samhälle grundat på arbetsamhet, sann religion och äkta äktenskapligt liv. ”Knappast något av detta är för närvarande möjligt i Europa”, konstaterade Nordenskiöld (78). Ett sådant samhälle borde i stället skapas på någon plats utanför Europa, där man levde ett enklare och naturligare liv, i oskuldsfullhet, ofördärvad av laster, närmare bestämt: Afrika. Liksom sin vän Carl Bernhard Wadström kritiserade Nordenskiöld slaveriet, ”den avskyvärda handeln med mänskligt kött som sker i Afrika” (109), som drabbade oskyldiga människor och med våld slet dem från sina sociala sammanhang.

Utgåvan saknar inte ett och annat korrekturfel, men de förändrar inte på något sätt förståelsen av texterna. I ett fall har det dock blivit lite tokigt. I översättningen står det, i beskrivningen av slaveriet: ”De oskyldiga släpas i kedjor från sina fridfulla hem, bortbytta som kreatur, stuvade som timmer på en ångbåt och transporterade till omänskligt och evigt slaveri.” (109) Det

är en färgstark, gripande beskrivning av slaveriet, liknande de som både Wadström och Linnélärjungen Anders Sparrman kom att vittna om. Men det som man snubblar på är ordet ”ångbåt”. Någon reguljär ångbåtstrafik med slavar förekom inte på 1780-talet. I det engelska originalet står det ”ship-board”, det vill säga ”ombord på skepp”.

Nordenskiölds afrikanska utopi närde drömmen om att börja om helt från början, från ett rent bord, utan det nedärvda fördärv som grott in i det västerländska samhället. Han såg också sin möjlighet att förverkliga dessa utopiska drömmar. Hösten 1791 fick han anställning som mineralog i British Sierra Leone Company, lämnade London i januari 1792 och reste ner till Freetown i Sierra Leone. Swedenborg hade talat om att den ursprungliga, rena religionen fanns bevarad i det inre av Afrika. Nordenskiöld begav sig in i landet, men återkom till kusten märkt av sjukdom och utan att ha hittat detta swedenborgska förlovade land. Han avled i Sierra Leone den 10 december 1792. Nordenskiölds skrifter – som här görs tillgängliga i en allra högst grad läsvärd samlingsutgåva – fångar det utopiska tänkandets längtan efter en bättre värld, att den är möjlig, och den utsiktslösa förhoppningen att vi kan befria oss från vår egen historia.

David Dunér

Lunds universitet

Värden och staten

Åke Norström: *Värden och staten. Källor till hälso- och sjukvårdens historia från medeltiden till 1967*. Stockholm: Riksarkivet, 2020. 268 + 289 s. ISBN 9789187491320, hft. (del 1), ISBN 9789187491344, hft. (del 2).

Riksarkivets arkivguide *Värden och staten* tecknar framväxten av statlig sjukvård i Sverige, om hälso- och sjukvårdens organisatoriska utveckling, om styrning och kontroll, organisering och omorganisering. Den är till stor del en förvaltningshistorisk översikt, men inte desto mindre en medicinhistoria och en kulturhistoria – en civilisationshistoria. Sjukvårdens organisering speglar samhällets politiska och sociala förändringar, från en äldre tid, en tid av hög spädbarnsdödlighet, där människorna utsattes av infektionssjukdomarnas årliga variationer, över 1800-talets minskade dödlighet i smittsamma sjukdomar, till 1900-talets högre medellivslängd, förbättrade folkhälsa och medicinska framsteg.

Värden och staten, som har författats av förste arkivarien vid Riksarkivet Åke Norström, ger i två band åtskilliga arkiveringångar till hälso- och sjukvårdens historia i Sverige, och torde därmed kunna ge många uppslag till givande forskningsuppgifter för såväl etablerade medicinhistoriker som

uppsatsskrivande studenter. Arkivets otrampade stigar borde onekligen kunna leda till en hel del ny forskning. Vad kan man inte finna bland rapporter, verksamhetsberättelser, journaler, brev, lagar, förordningar, privilegier, hospitalsstadgar, kartor över sjukhusområden, ritningar över lasarettbyggnader, namnrullor, årsberättelser, protokoll, diarium, skrivelser, liggare, persondossierer, fotografier, affischer, etc., etc.? De två banden följer professionaliseringen av sjukvården och vårdutbildningen, framväxten av hospital, lasarett, kurhus, sanatorier och mentalsjukhus, vårdens organisering och styrningen från Collegium medicum, över Serafimerordensgillet och Sundhetskollegiet, till Medicinalstyrelsen. Militärmedicin och veterinärmedicin faller emellertid utanför bokens omfattning, liksom i strikt mening den medicinska vetenskap och forskning som har bedrivits vid universitetens medicinska fakulteter. Som slutpunkt för arkivguiden har satts 1967. Året därefter sammanslogs Medicinalstyrelsen med Socialstyrelsen till en ny myndighet. Således är den följande historien nutidshistoria.

Arkivbeståndet efter myndigheterna i Stockholm innehåller källor vilka berör riket i sin helhet, inklusive Finland fram till 1809, men speglar även regionala och lokala förhållanden. Arkivhandlingarna ger inblickar i byråkratiska rutiner och medicinska behandlingsmetoder, men också i enskilda livsöden. I arkivet finner vi Kort Flaskedragare som fick rätt att bränna och sälja brännvin i Stockholm 1498; den olycklige lantmäteriaskultanten Johan Erik Tillaeus som fick ett raseriutbrott 1804; den 40-åriga pigan Christina Olsdotter, inlagd 1831, sårig av venerisk sjukdom; och vi kan följa författarinnan Agnes von Krusenstjernas sjukdomshistoria under vistelsen på Långbro sjukhus 1928.

Vården och staten är tematiskt upplagd, vilket underlättar för den forskare som skulle vara intresserad av det ämnesspecifika, snarare än det förvaltningshistoriska. Första delen redogör för statsmakterna och medicinalväsendet (om landstingen, folkhemspolitiken, medicinalstyrelsen och socialstyrelsen); kroppssjukvården på hospital och lasarett (collegium medicum och kirurgerna, Serafimerordensgillet, lasarettsväsendets framväxt under 1700-talet, Sundhetskollegiet och undervisningssjukhusen); den medicinska öppenvården och folkhälsan (industrisamhällets konsekvenser, folkhemspolitiken, sexualrådgivning, brunnsdrickning, provinsialläkarväsendet, distriktsköterskorna, förlossningskonsten, mödravården och skolhälsovården); omvårdnad och rehabilitering (sjuksköterskorna, sjukgymnasterna, arbetsterapeuterna och kuratorerna); och slutligen tandhälsovården (tandläkarna, tandteknikerna, tandsköterskorna och folktandvården).

Andra delen berör smittskydd och epidemisjukvård (åtgärder mot smittspridning av kolera, veneriska sjukdomar, pest, tuberkulos, polio och spanska sjukan, som karantän, smittspårning och vaccinationsprogram); psykiskt sjuka och intellektuellt funktionsnedsatta (om sinnessjukhusen, barn- och

ungdomspsykiatri, sinnesslöas rättsliga ställning, vård av så kallade bildbara sinnesslöa och de vanartiga); rätts- och socialpsykiatri (sterilisering, kastrering och abort); alkoholpolitik och missbruksvård (brännvinet som statlig inkomstkälla och samhällsproblem, nykterhetsrörelsen, rusdrycksförbud, motboken och vård av alkoholister); rättsmedicin (patologin, likbesiktning och obduktion, samt rättskemiska undersökningar); apotek och läkemedelskontroll (apotekaryrket, Apotekarsocieteten, farmakopéer, narkotika, preventivmedel och läkemedelstillverkning). Till detta kommer förteckningar över författningar och utredningar i urval, liksom för varje avsnitt kortfattade arkivöversikter över det som förvaras på Riksarkivet, samt förslag på litteratur och tryckta källor för vidare läsning.

Denna högst rapsodiska genomgång av innehållet visar om inget annat att de två banden tillhandahåller åtskilliga trådar att följa in i arkivens labyrinter. Ibland påstår en recensent att den eller den boken måste finnas i varje bibliotek. Det här är en sådan bok. *Vården och staten* bör finnas i varje medicinhistorikers bibliotek.

David Dunér

Lunds universitet

Det villrådiga samhället

Mathias Persson: *Det villrådiga samhället. Kungliga Vetenskapsakademiens politiska och ekonomiska ideologi, 1739–1792*. Lund: Nordic Academic Press, 2020. 340 s. ISBN 9789188909442, inb.

Med boken *Det villrådiga samhället* angriper Mathias Persson, idéhistoriker från Uppsala, Kungliga Vetenskapsakademiens 1700-talshistoria ur en politisk synvinkel. Persson disputerade 2009 på en avhandling om den svenska frihetstidens intellektuella miljö framställd från tysk horisont, *Det nära främmande. Svensk lärdom och politik i en tysk tidning, 1753–1792*. Författaren har sedan dess huvudsakligen arbetat med det svenska 1700-talet och så är fallet även denna gång.

Perssons bok är en systematisk studie av ett tydligt avgränsat material. Det rör sig om presidietalen som hölls av akademiens ordförande när de lämnade över posten till sin efterträdare, vilket skedde så ofta som var tredje månad. Många av talen trycktes och det är dessa tryckta texter Persson har utnyttjat. Det rör sig alltså om ett ganska stort antal texter och några av dem är tämligen långa i det tryckta formatet. I denna corpus återfinns också flera sedan tidigare välkända och av forskningen ofta utnyttjade texter, alltifrån Bengt Bergius *Om läckerheter* (1785–1787) till Nils von Rosensteins *Om upplysningen* (1793). Alla texterna används inte i lika hög grad. Persson

arbetar med en kvalitativ analysmetod och har använt de texter som varit mest relevanta för hans syfte, vilket framstår som helt rimligt.

Fokus för *Det villrådigga samhället* är, som titeln antyder, att studera samhällssyn. Persson definierar detta i bred mening och hans undersökningsobjekt är både politisk, social och ekonomisk ideologi, men han har också ett uttalat intresse för vagare föreställningar, en slags politisk mentalitet. För det senare tycks materialet lämpa sig väl. Dessa texter är sällan polemiska debattinlägg, utan snarare uttryck för en viss konsensus, även om idéerna också kan knytas till särskilda grupper och intressen. På det sättet liknar de på många sätt akademiska avhandlingar (dissertationer) från samma tid. En jämförelse med sådana texter hade varit givande, men det hamnar också, förståeligt nog, utanför Perssons ramar. Persson gör inte heller någon genreanalys, utan det är texternas innehåll som står i centrum.

Perssons ägnar tematiskt upplagda kapitel åt, i tur och ordning: synen på samhället, synen på styrande och styrda, partierna hattar och mössor och deras betydelse för utformningen av talen samt slutligen akademiens relation till kungamakten. Den bild av Vetenskapsakademien som framträder är den av en institution som i de flesta avseenden gick de maktägandes ärenden. På grund av tidsperiodens stormiga politiska förhållanden innebar dock detta att en del förändrades över tid, även om akademien visade sig smidig i sin anpasslighet till nya makthavare. Redan inledningsvis var banden till hattpartiet starka och så skulle de förbli under lång tid. Vissa medgivanden till mössornas ståndpunkter kan skönjas, bland annat i den ekonomiska idédiskussionen, men detta var, liksom mössornas maktinnehav, kortvarigt. Hattarnas inflytande över institutionen förefaller i vissa avseenden till och med ha överlevt partiets upplösning, då många av de ledande gustavianerna tidigare tillhört hattarnas inre krets. Här finns från Perssons sida ett visst mått av polemik mot andra forskare (Karin Sennfelt och Patrik Winton), som velat tona ned partiernas betydelse. Dessa grupperingar må ha varit löst sammansatta nätverk med lite gemensamt med vår tids politiska partier. Men för Vetenskapsakademien hade de en avgörande betydelse. Vetenskapsakademien var med Perssons ord ”en integrerad del av partiets nätverk och maktapparat” (194). De täta kontakterna med de ledande politikerna för tankarna till den genomkorrupta ”oligarki” Thomas Magnusson nyligen har beskrivit i *Makt och pengar i frihetstidens Sverige* (2020), som Persson också hänvisar till.

Förhållandet till kungamakten uppvisar tydligare konjunkturen. Relationerna till Fredrik I var visserligen goda, men kungen var själv inte särskilt intresserad av Vetenskapsakademien. Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika kunde inledningsvis prisas som beskyddare av lärdom och vetenskaper, men redan i samband med trontillträdet och särskilt efter det misslyckade kuppförsoket 1756 blev relationen sämre. Gustav III i sin tur omhuldade Vetenskaps-

akademien som en del av hans övriga kulturpolitiska program. Akademien å sin sida stödde kungen i hans ambitioner och under ”den tredje gustavens” dagar observerar Persson en omdefiniering av frihetsbegreppet i presidietalen, som motsvarar kungens ambition att vara en ”förste medborgare ibland ett fritt folk”. För Gustav liksom under hattregimen fungerade alltså Vetenskapsakademien som en ”kugge i statsmaskineriet” som Persson uttrycker det.

Utöver relationerna till de politiska makthavarna redogör Persson också för hur presidietalen framställer samhället ur ett mer socialt perspektiv. Här framträder en bild av styrning, förmynderi och övervakning. Detta är inte bara tydligt i den ekonomiska ideologin som också genomsyrade hattarnas regim. Det är typiskt också för hur de lägre stånden i allmänhet beskrivs. Samhället betraktades som en del av en naturlig ordning som i förlängningen hade gudomlig sanktion. Naturen var dock lika mycket ett ideal som en realitet och för att idealet, den normativa naturen, skulle kunna förverkligas, krävdes ett av staten dirigerat samhälle. Följaktligen beskrivs också ”den tjänande flocken”, som den arbetande befolkningen kunde kallas, som okunniga, vidskepliga, lata och allmänt lastbara. Visserligen är också ståndsfunktionalism ett viktigt inslag i dessa tal, men Persson menar, intressant nog, också att en dikotom uppdelning ståndspersoner-menighet var minst lika viktig.

Sammantaget är *Det villrådiga samhället* en mycket välskriven och forskningsmässigt gedigen produkt. En stor förtjänst med boken är att tidens politiska tänkande i hög grad konkretiseras, då källmaterialet ligger nära en social, ekonomisk och politisk praktik. Detta i motsats till filosofiska eller statsrättsliga verk från den här perioden, som inte sällan tenderar till abstraktion (även då syftningen kan vara nog så konkret).

Några kritiska synpunkter ska dock också framföras. De texter som analyserats är till sin natur allmänt samhällsbevarande och ett uttryck av och för en privilegierad elit. Det innebär också att en del av slutsatserna kan uppfattas som föga överraskande. Mycket av vad Persson slår fast överensstämmer med en redan väl etablerad bild av tidens politiska tänkande. Detta behöver förstås inte vara en brist. Men möjligen kunde materialet i vissa fall ha utsatts för mer kritiska läsningar. Vissa idéhistoriskt centrala begrepp, som ”natur” eller ”snille” hade också kunnat förtjäna ett mer detaljerat studium, särskilt som mycket av den ideologi som studerats tycks avhängigt dessa begrepp. I synnerhet det senare skulle jag personligen gärna ha sett en djupare diskussion av. ”Snille” förekommer mycket ofta i de citerade passagera, som då Pehr Högeström talar om ”konstlande med snillen” och då Johan Fredrik Kryger försvarar privat rikedom som grundar sig på ”fruktbart snille”. Här finns kortare kommentarer om meritokrati och ”snillevalet”, som Persson huvudsakligen tolkar som uttryck för en socialt konservativ ideologi. Sannolikt finns dock mer att hämta i en analys av detta begrepp.

En helt annan invändning vill jag rikta mot det teoretiska begreppet ”karisma”. Persson betraktar som tidigare nämnts Vetenskapsakademien som djupt ”inbäddad” (32) i den av sociala nätverk dominerade politiska eliten i 1700-talets Sverige. Detta perspektiv visar sig mycket fruktbart. Persson menar också att makten spred sin legitimitet genom institutioner som Vetenskapsakademien med ”karisma”, en form av utstrålning av den kosmiska ordning på vilken samhället ytterst tänktes vila. För Persson blir detta begrepp viktigast när det gäller att förklara akademiens ställning under det gustavianska enväldet. I mitt tycke tillför det dock inte mycket, till stor del på grund av begreppets inneboende vaghet, men kanske också därför att det faktiskt känns något malplacerat i sammanhanget. Legitimitet, som också Persson använder, kunde kanske ha räckt? Dessa invändningar är dock randanmärkningar mot en i det stora hela utmärkt bok.

Andreas Hellerstedt

Mittuniversitetet, Sundsvall

Kreativitet, fantasi och bildning

Crister Skoglund: *Kreativitet, fantasi och bildning. Idéhistoriska essäer*. Södertörn studies in intellectual and cultural history nr 6. Huddinge: Södertörn högskola, 2021. 230 s. ISBN 9789189109483, hft.

Varje humanistisk institution eller avdelning borde hålla sig med en egen skriftserie som dels anknyter till pågående forskning, dels tittar bakåt, dels ger plats för mer udda utspel, gärna i den läsarvänliga essäformen. Ett utmärkt exempel utgör ovanstående titel, en liten men innehållsrik skrift bestående av åtta studier som tidigare varit publicerade var och en för sig men som sammanlagda visar sig komplettera varandra. Skoglunds avhandling *Vita mössor under röda fanor. Vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880–1940* (1991) utgör en befintlig ram som härmed vidgas.

Den inledande essän om ”fantasi” börjar med den femårige sonens undran vad nu det kan vara för något. Skoglund drar sig inte för naiva frågor och undviker bildningssnobberi, han hänvisar till såväl Platon som Lenin men på ett naturligt sätt, en nyttig övning när akademikern mest förväntas hålla sig till omfång och formalia. Den andra essän handlar om ”kreativitet”, ett ord som kanske förlorat en del av sin lyskraft efter att för ett par decennier sedan ha brukats till övermått, men som alla förstår ändå bör vara utomordentligt viktigt. Varför var Humboldtuniversitetet så nyskapande? Är kaféet rätta platsen för nytänkande? Ska institutioner slås ihop så att vi kan börja tänka på tvären? Är digitalisering vägen till nytt tänkande eller mest bara praktiskt?

Text nummer tre tar upp Oscar Olsson, Oscar med skägget, folkbildaren, här kopplad samman med ingen mindre än Lenin (med pipskägget). Frågan gällde hur arbetarklassen skulle ta över makten. Lenins recept var genom den revolutionära eliten, Olssons en allmän höjd kunskapsnivå genom studiecirkclar där de senare kännetecknades av fritt sökande och inte enligt fastslaget schema – vilket enligt kritikerna innebar ett anammande av borgerlig bildning. Olssons modell hade likheter med den seminariekultur som vi väl alla håller på.

Skoglunds essä ”Upp till kamp mot massväldet” behandlar mellankrigstidens debatt inom unghögern om demokratin som hotbild. Författaren tar sig här an ett ämne som tidigare behandlats bland annat av Rolf Torstendahl och ger smidigt fördjupande exempel i form av fokus på Sture Bolin och Elmo Linderholm.

Boken berör ytterligare intressanta ämnen. Skoglund diskuterar de socialdemokratiska studenternas syn på högre utbildning under 1950-talet. Han frågar även – och besvarar jakande – huruvida Socialdemokratiska studentförbundet haft någon betydelse som plantskola för politiker, som initiativtagare till reformer, som ett slags *pressure groups*. Långt ifrån allt har träffat mål eller ens siktat rätt. Men ”en liten tröst kan vara att veta att det just nu sitter några ambitiösa studenter i någon politisk studentförening någonstans och snickrar på en ny stor universitetsreform utgående från någon av vår tids modemetaphorer” (169). (Och vänsterns akademisering framgår av exempelvis följande alumni vid Lunds universitet: Tage Erlander, Ingvar Carlsson, Kjell-Olof Feldt och Per Gahrton.) En essä om kulturradikalismens första två vågor, 1880-talets och 1920-talets, når inte fram till senare debatt men visar på grundläggande positioner, om det är Georg Brandes – som inte nämns – som satte fyr på debatten eller om Clarté eller Laboremus ska uppfattas som problemformuleringsättare. Här finns många trådar att nysta i, till exempel går det att följa historien bakåt till upplysningen eller att bena ut mediastrategierna för hundra år sedan.

Skoglunds fokus på studenterna har knappast någon motsvarighet i annan svensk forskning. Ämnesmässigt kan något bidrag närma sig byråkratiutredning, men anslaget är som sagt essäns. Några röster återstår att höra, genom Skoglunds fokus verkar professorskåren märkvärdigt mållös.

Någon favorit? Min skulle i så fall vara den sista essän, som ger en konurskarp överblick av kärhusockupationen 1968. Ämnet är tacksamt i sin dramatik men också för att det ger möjlighet till internationella jämförelser av tidsmässigt sammanfallande skeenden och handlar om förhållandet mellan akademi och politik. Ämnesvalen vittnar om författarens politiska sympatier, men dessa hålls i fasta tyglar. Man kunde möjligen ha önskat en framåtblickande epilog, som diskuterade de politiska partiernas nuvarande bildningssyn. Vart är dagens studentvänster på väg? Är det bara recensenten som härvid-

lag känner sig obildad? Bokens frågor till historien lockar fram femåringens och den betydligt äldre anmeldarens nyfikenhet också på nuet.

Gunnar Broberg

Lunds universitet

Fabelbruk i svensk tidigmodernitet

Erik Zillén: *Fabelbruk i svensk tidigmodernitet. En genrehistorisk studie*. Göteborg: Makadam, 2020. 671 s. ISBN 9789170612985, inb.

Sedan en tid har litteraturvetaren Erik Zillén arbetat med att bota den avsaknad av litteraturhistorisk forskning om fabelgenren, som länge varit påfallande i Sverige. Den tidigmoderna perioden, i studien ungefär definierad som 1530–1800, har nu fått en storartad genomlysning. Zillén pekar på fabeln som en bruksgenre och ser detta som en av orsakerna till forskningens tidigare förbiseende. Denna brist har nu med besked fått sin rättelse!

Frågan vad en fabel är tycks inte alldeles lätt att avgöra. Den trots allt förhållandevis ymniga forskning om fabeln som Zillén konverserar med i sin bok har gjort skiftande definitionsförsök, rörande allt från struktur till innehåll. Författaren väljer i stället här att utgå från användandet av fabeln i det tidigmoderna Sverige. Definitionen är speciellt fyndig eftersom den anlägger ett tvärvetenskapligt perspektiv – sammanfogningen av det litteraturvetenskapliga med det historiska. Det historiska sammanhanget får karaktärisera genren vilket ger en användbar och tillräckligt bred, men inte gränslös definition som dessutom förklarar fabelns historiska funktion. Zillén låter sig inspireras av och kommenterar den rikhaltiga internationella fabelforskningen. Därmed kommer det historiska sammanhanget att bli mer betydelsefullt och de litteraturvetenskapliga verktygen kan vässas med hjälp av begrepp hämtade från kulturstudier och antropologi. Begreppet bruksarenor organiserar studien. I stället för att låta ett geografiskt område eller en kronologisk period utgöra avgränsning får här de kontexter där fabeln används bilda utgångspunkt och undersökningsfält. Fabeln blir alltså för Zillén en bruksgenre som han studerar på tre historiska arenor: den språkdidaktiska, den moralpedagogiska och den exemplumretoriska.

Den språkdidaktiska bruksarenan är en given startpunkt. Skolväsendets utveckling i Skandinavien tycks vara knuten till bruket av fabler, vilka därmed belyser skolväsendets framväxt. Inte minst ledde reformationen till en förstärkning av fabelns ställning i skolundervisningen. Aisopos fabler användes som pedagogisk modell, för att inöva grammatik liksom för att vänja eleverna vid korrekta uttal. Zillén visar hur aktiv fabelns tidigmoderna

språkdiraktiska bruksarena var, med omredigeringar och pedagogiska bearbetningar av fablerna. Fablerna syntes särskilt viktiga i didaktiken i det svenska tidigmoderna skolväsendet eftersom man utgick från den aristoteliska läran att människan skiljer sig från djuren genom förnuftet och därmed språket. Fabeln blev, i det tidigmoderna tänkandet, en konkret illustration av konflikten mellan det mänskliga och det djuriska, där språket och grammatiken blev ett viktigt verktyg för att ge fördel åt det mänskliga. Denna paradox – att djur får framträda för att belysa det djuriska i människan – är återkommande i fabelbruket och utgör en stor del i dess lockelse.

Den moralpedagogiska bruksarenan utgår i synnerhet från samlingar där fablerna tillsammans bildar en enhet som avspeglar det tidigmoderna dygdeetiska normsystemet. Fablerna riktade sig till alla, hög som låg, ung som gammal. Utgångspunkten var att etiska slutsatser skulle kunna dras ur berättelsen. Fablerna var sammanvävda med det dygdeetiska tänkandet och häri finns en förklaring till genrens stabilitet och dominans.

En tydlig luthersk tendens var uppenbar i fablernas idé om samhället. Det hierarkiska perspektivet var påtagligt, inte minst under periodens första del. Budskapet i fablerna var viktigare än berättelsen. Vi får följa de olika editionerna över tid, hur de mottogs och brukades. I överföringen till folkspråk kom de dygdeetiska och lutherska grundprinciperna att förmedlas. Vikten av att uppmärksamma hur tänkandet cirkulerade genom dessa utbredda och populära samlingar bör inte underskattas.

Författaren ger en utförlig och initierad beskrivning av de olika översättningarnas form och funktion. Undersökningen är komparativ och utreder intertextuella förhållanden minutöst. Det moralpedagogiska bruket av fabler präglas inte minst av sina lakuner – det som inte översattes. Vi får följa fablerna från sin plats i den latinska läroboken till bruket på en litterär marknad. Det är både genrens stabilitet och dess ivriga nyttjande som gör fabeln till en så formidabel spegel av sin tid. Fabeln kunde verka samhällsbevarande inte minst genom sin anknytning till naturen som ett givet och oföränderligt system.

Till ett av bokens intressantaste avsnitt hör resonemangen om det djuriska och dess roll i fabelbruket. Den inneboende mångtydighet i fabelgenren, som yttrar sig såväl i det språkdiraktiska, det moralpedagogiska som i det exemplumretoriska bruket, handlar om kontrasten mellan fablernas civiliserande syfte och de i fablerna agerande djuren. Denna skenbara motsägelse vittnar om fablernas underfundiga karaktär.

Studien åskådliggör hur fabeln användes inte bara som en moralpedagogisk bärare av dygdeetiska lärdomar utan även som ett realpolitiskt uttryckssätt eller en konfessionell instruktion. I detta hade fabeln naturligtvis även en given plats i retoriken. Att de tre bruksarenorna var sammanlänkade blir särskilt tydligt här: för att det retoriska exemplet ska ha kraft krävs att det är känt, det vill säga att det har brukats flitigt på de övriga arenorna.

Under den senare delen av perioden skedde en påtaglig intellektualisering av genren samtidigt som dess popularitet ökade markant. I förlängningen ledde expansionen till en urvattning och kris för fabelbruket. Samtidigt moderniserades zoologin och förmådde, i allt större utsträckning, förmedla information och iakttagelser av verkliga djur. Samtidens läsare tycktes ha förlorat intresset för fabeln och därmed kom dess bruksarenor att mista sin betydelse.

Erik Zilléns bok är ett *magnum opus* om fabelns historia och hans bok kommer att bli standardverket om det svenska fabelbrukets historia. Författaren skriver som en spränglörd akademiker: lekfullt, pregnant och kristallklart. Det är en fröjd att läsa.

Karin Dirke

Stockholms universitet

Vid världens ände

Joachim Östlund: *Vid världens ände. Sultanens sändebud och hans berättelse om 1700-talets Sverige*. Lund: Nordic Academic Press, 2020. 159 s. ISBN 9789188661999, inb.

Historiker har länge intresserat sig för svensk-osmanska relationer under 1700-talet. Det beror framför allt på Karl XII:s försök att engagera Osmanska riket i kriget mot tsaren, på kungens tid i Bender och på de fortsatta svenska försöken att liera sig med Istanbul mot ärkefienden Ryssland. Utöver de diplomatiska kontakterna fanns också starka ekonomiska intressen. Sverige försökte sig på handeln med Levanten och östra Medelhavet, med blandade resultat. Många svenskar reste också till Turkiet, Palestina, Egypten och den grekiska övärlden som var en del av Osmanska riket, för att utforska det kristna och antika arvet. Det finns också en omfattande litteratur om den svenska diplomatiska representationen i Istanbul. Sveriges ambassad – Svenska Palatset – var en samlingspunkt för de europeiska sändebuden, vilket väl illustrerar Sveriges plats i det osmanska diplomatiska nätverket under 1700-talet. I Istanbul var Sverige en av de viktigaste europeiska staterna.

Mindre kända är de osmanska representanter som sökte sig till Sverige. En av dessa var Mehmed Said Efendi (död 1761). Det är Mehmed Said Efendi och hans rapport om Sverigeresan år 1732–1733 som studeras i Joachim Östlunds bok *Vid världens ände*. Suids diplomatrapport till sultanen, så kallad *sefaretnâme*, översattes och kommenterades av Johannes Kolmodin år 1920. Östlund läser om och omtolkar texten på ett fruktbart sätt, inte minst genom att jämföra översättningen med originalet. Till sin hjälp tar han en teoretisk apparat om reseberättelser som genre och placerar på så sätt in sin studie i en textkritisk kontext. Han gör också Suids liv och resa till Sverige till en pusselbit i en globalhistoria.

Östlund börjar med att placera Osmanska riket i ett europeiskt politiskt sammanhang och beskriver den världsbild som format Said och hans liv. Osmanska riket både var och var inte en del av det europeiska statssystemet i början av 1700-talet. Å ena sidan erkände Höga porten de kristna staterna och hade diplomatiska relationer med dem; särskilt alliansen med Frankrike ska nämnas här. Å andra sidan var Osmanska riket en muslimsk statsbildning som inte erkände de europeiska makterna som jämlika. Liknande tvetydighet kan spåras i rikets ideologi. Å ena sidan var Osmanska riket islams ledande stat, med sultanen som religionens främsta företrädare. Å andra sidan såg sig osmanerna som arvtagare till romarriket och därmed som en förvaltare av romarrikets ideologiska arv. Denna sida av osmansk ideologi kallas rum-identiteten (från Rom). Sultanen var kejsarens arvtagare. I den ideologiska konstruktionen spelade religionen mindre roll. Och redan här kan framhållas att islam och religion över huvud taget är anmärkningsvärt frånvarande i Suids rapport.

Det fanns på 1700-talet ett omfattande idéutbyte mellan Västeuropa och Osmanska riket och kanske framförallt mellan Paris och Istanbul, och Mehmed Said Efendi deltog aktivt i det. Han var son till en framstående osmansk diplomat och tillsammans med sin far var han i Paris på 1720-talet, och han var utan tvekan väl påläst vad gäller litteratur om Sverige. Som Östlund visar, tyder mycket på att Said läste Voltaires nyligen publicerade biografi över Karl XII (1731). Efter sin Sverigeresa gjorde han en framgångsrik karriär i Istanbul och kom år 1742 även tjänstgöra som ambassadör i Paris. Utan tvekan hör han till Höga portens ledande skikt. Syftet med hans diplomatiska mission 1732–1733 var att ännu en gång försöka få Sverige att betala Karl XII:s skulder till Osmanska riket. Men den diplomatiska resan handlade också om att bekräfta ländernas fortsatta vänskap och diskutera det politiska läget i Europa, särskilt relationerna till den gemensamma fienden Ryssland. Även ekonomiska förbindelser och svenska problem med Barbareskstaterna – som kapade svenska skepp och förslavade svenska sjömän – stod på agendan. Barbareskstaterna var formellt en del av Osmanska riket men var i praktiken självständiga.

Östlunds textkritiska läsning av Suids *sefaretnâme* visar att skildringen av Sverige och Norden präglas av hans bildning och världsbild. Den bekräftar den etablerade bilden av det kalla, avlägsna Norden som traderats i litteraturen sedan antiken, och som Östlund främst spårar till Västeuropa. Beskrivningar av långa vintrar, farliga och stormiga hav, av is, snöfall och kyla upprepas gång på gång för att skapa kontrast mot Medelhavsvärlden. Det handlar alltså snarare om en, med Östlunds ord, ”föreställd geografi” än om en sanningsenlig reseskildring. I stället för att vara en saklig rapport följer narrativet reseberättelsegenrens stilideal – det handlar om en farlig resa till världens ände.

När det gäller själva vistelsen i Stockholm och kontakterna med kung Fredrik I och Sveriges politiker är Said mer saklig. Men även här präglas rapporten av idealisering och missförstånd. När Said försöker utröna varför kungen inte bara kan betala Sveriges skulder får han detta svar från Carl Gyllenborg: "Vårt rike är en republik, där en enda person icke har i sin makt att på egen hand avgöra ärendena, och att det här är fråga om en angelägenhet, där hela folkets samtycke är av nöden" (93). Svaret kan tolkas på olika sätt. Antingen är det ett försök att förstå och förklara Sveriges politiska styre under frihetstiden; men Sverige var naturligtvis inte en republik och riksdagen representerade inte hela folket. Det andra mer pragmatiska sättet att tolka Gyllenborgs svar är att han helt enkelt försökte undvika frågan om skuld genom att skjuta den på framtiden. För Mehmed Said Efendi måste det dock ha tett sig obegripligt att kungen inte hade mer makt.

Till skillnad från andra osmanska sändebud vistades Said endast i Stockholm, som i hans rapport får representera det ideala Sverige. Han skildrar 1700-talsstaden och svenskarna på ett mycket uppskattande sätt. Framför allt när det gäller befolkningen lyfts dess vänskap med Osmanska riket och dess modiga karaktär fram, med Suids ord "svenskt hjärta". Men han redogör också detaljerat för Sveriges krigsberedskap. Han informerar om flottstyrkan, förråd av vapen och ammunition, allt för att förmedla intrycket att Sverige är stark krigarmakt och därmed en värdefull allierad till Istanbul.

Efter bara sex veckor i Sverige, inledde det osmanska sändebudet hemresan den 11 juli 1733, som precis som ditresan gick via Gdańsk och Warszawa. Av rapporten får man lätt intrycket att den diplomatiska missionen egentligen var ett misslyckande; Karls XII:s skulder löstes inte in. Men så var det inte. År 1738 skrev Sverige och Osmanska riket ett handelstraktat. Höga porten gick med på att avskriya Karl XII:s skulder mot leverans av linjeskeppet *Sverige*. Den svenska diplomatiska representationen i Istanbul etablerades och Stockholms köpmän grundade Levantiska kompaniet. Mehmed Said Efendi gjorde under 1730- och 1740-talen en lysande karriär som avrundades med storvesirtiteln år 1755.

Faktumet att rapporten inte återger en mer saklig bild av Sverige, svenskarerna och Stockholm kanske inte spelar så stor roll. Syftet var snarare att verka för reformer i Istanbul, ett arbete i vilket Said aktivt deltog. Sverige tjänade i sammanhanget som en idealiserad förebild, ungefär på samma sätt som Kina i 1700-talets politiska diskurs i Europa. Östlund lyckas skickligt med att avläsa rapportens olika nivåer och balansera dem mot varandra. I stället för att handla om det kalla riket vid världens ände visar han att Mehmed Said Efendis *sefaretnâme* framförallt speglar författarens världsbild, hans motiv och tänkande.

Leos Müller

Stockholms universitet